

Osmanlı Tâbiyet Hukuku Bağlamında Gerçek Vatandaşlık Statüsünün Önemi Göç, İltica Ve Sığınma Olguları Üzerinden Tarihî Bir Değerlendirme*

İrem KARAKOÇ

Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı, İzmir
irem.karakoc@deu.edu.tr (Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

Makale Bilgileri

Makale Geçmişi

Geliş: 23.12.2022

Kabul: 05.05.2023

Yayın: 08.05.2023

Anahtar

Kelimeler:

Vatandaşlık,
Kapitülasyon, Tâbiyet-i
Osmaniyye
Nizamnamesi, İltica,
Göç.

ÖZ

Günümüzde Türkiye'nin komşularında yaşanan iç ve dış savaşlar ile ekonomik ve sosyal krizlere bağlı olarak göç, iltica ve sığınma olguları gündemi meşgul etmektedir. Ülkelerinden ayrılıp gelenlerin bazıları yerleşmek; bazıları ise, Avrupa ülkelerine geçişin ara durağı olarak kullanmak amacıyla Türkiye'ye sığınmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızda öncelikle doktrinde yanlış şekilde birbiri yerine kullanılan göç, iltica ve sığınma kavramlarının açıklanması ve tarihî bağlamına yerleştirilmesi amaçlanmıştır. Aslında konu, bu hâliyle bir akademik çalışmada olması gereken bütünlüğü sağlamaktadır. Fakat sığınmacı, mülteci ya da göçmenlere vatandaşlık hakkı da tanınmıyor olması ve tartışmaların daha ziyade vatandaşlık ekseninde yoğunlaşması nedeniyle *Osmanlı Devleti'*nde tâbiyet hukukunun suistimalinin yarattığı açmazlardan bahsedilmesinin, çalışmanın konusuna güncellik katacağı düşünülmüştür. Bu yüzden makalemiz, *göç-iltica-sığınma* ile *vatandaşlık-yabancılaşma-gerçek vatandaşlık* konularının açıklandığı iki bölüme ayrılmıştır.

Çeşitli dönemlerde *Osmanlı Devleti'*ne dışarıdan göçmen/sığınmacılar gelmiştir. Devlet bunları din temelli tâbiyet sistemi içerisinde korumuş ve haklar bahşetmiştir. Ancak on sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı tâbiyet sisteminin yabancı elçilikler tarafından başlatılan kötüye kullanımlara konu olduğu bir süreç yaşanmıştır. *Osmanlı Devleti'*nde zimmîlerin bir kısmı, önce birer berat edinerek Avrupa devletlerinin himayesi altına girmişler (mahmilik), sonra da yabancı devletlerin vatandaşlığına geçmişlerdir. Sırf bir takım maddî çıkarlar için edinilen bu vatandaşlıkların “*gerçek anlamda vatandaşlık*” olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği tartışılmalıdır. Makalemizde yeri geldikçe bu bağlamda gerçek vatandaşlık kavramından söz edilmiştir.

1800'lü yıllardan itibaren devletin egemenlik yetkilerini sınırlayan kapitülasyonlar, ilk bakışta basit bir ticari anlaşma gibi görünse de yargısal hükümleri de içermesi nedeniyle bu süreçte araç olarak kullanılmıştır. Kapitülasyonlar, yabancılara sağladığı kolaylıklar/imtiyazlar yüzünden bunlara sahip olmak isteyen Osmanlı tebaasının da ülke değiştirmeden vatandaşlık değiştirmesiyle birlikte, aslı tebaanın kendi ülkesinde azınlıkta kalmasına yol açmıştır. Eğer göçmen-mülteci-sığınmacı şeklinde de olsa yabancı statüsünde olan ya da muvazaalı şekilde vatandaş olanlara aslı vatandaşlardan daha ayrıcalıklı imkânlar tanınrsa, tarihte yaşanan ve bu çalışmamızda açıklanmaya çalışılanlara benzer sıkıntılara karşılaşılması kaçınılmaz gibi görünmektedir.

* Bu çalışma 13-15 Mayıs 2022 tarihinde yapılan Uluslararası Necmettin Erbakan Hukuk Kongresi'nde “*Vatandaşlık Kavramının Tarihi Kökleri*” başlıklı bir bildiri olarak sunulmuştur.

The Importance Of Real Citizenship Status In The Context Of Ottoman Nationality Law A Historical Evaluation On The Phenomena Of Migration, Asylum And Refuge

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 23.12.2022

Accepted: 05.05.2023

Published: 08.05.2023

Keywords:

Citizenship,
Capitulation, Ottoman
Nationality Regulation,
Asylum, Migration.

Today, migration, asylum and refugee phenomena occupy the domestic and international agenda due to internal unrest, wars, economic and social crises in Türkiye's neighbors. Some of those who leave their countries seek asylum in Türkiye to settle in and others seek asylum in Türkiye to use it as an "intermediate stop" on their way to Europe. Considering all these debates, our study aims to explain the concepts of migration, asylum and refuge, which are frequently and incorrectly used interchangeably in the doctrine, and to place them in their historical context. In fact, in this form, the subject will provide the integrity which is required in a certain academic study. However, since asylum-seekers, refugees and immigrants were also granted citizenship and the discussions were mostly centered on citizenship, mentioning the dilemmas created by the abuse of nationality law in the Ottoman Empire would add historical depth to the subject of the study. In conclusion, our article is divided into two main sections in which the issues of *immigration-asylum-refugee* and *citizenship-foreignness-real citizenship* are explained.

In various periods, the Ottoman Empire received immigrants and refugees from abroad. The state protected and granted them rights within the religious-based nationality system. However, from the eighteenth century onwards, there was a process in which the Ottoman system of allegiance was subject to abuses. In the Ottoman Empire, some of the dhimmis first obtained a charter and protected by European states (mahmîlik) and then became citizens of foreign states. It should be discussed whether these citizenships, which were acquired solely for material benefits, can be characterized as "citizenship in the real meaning/definition". In our article, the discussions on real citizenship have been mentioned occasionally, but this concept, which could be subject to a separate study, has not been fully elaborated.

Since the 1800s, capitulations, although it seems like a simple commercial agreement initially, limiting the sovereign powers of the state was used as a tool in this process, because it also includes judicial provisions. Ottoman subjects who wished to enjoy the facilities/privileges provided by the capitulations changed their citizenship without changing countries, causing the original/naturalized subjects to become minority in their own country. If more privileges are given to those who have foreign status, even if they are immigrants-refugees-asylum-seekers, than to the naturalized citizens, it seems inevitable to encounter difficulties similar to those experienced in history.

Atıf/Citation: Karakoç, İ. (2023). "Osmanlı Tâbiyet Hukuku Bağlamında Gerçek Vatandaşlık Statüsünün Önemi - Göç, İltica Ve Sığınma Olguları Üzerinden Tarihi Bir Değerlendirme", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1), s. 255-296.

Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. // This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Günümüzde *vatandaşlık*, bir topluluğa, bir devlete veya -devletten önceki çağlar düşünüldüğünde- site/kabile ve benzeri yapıya maddî ve manevî anlamda bağlılık olgusu şeklinde tanımlanmaktadır. Bu hususa, hukuk düzeninin sonuç bağlayarak hukukun konusu hâline getirmesi ise, tarihî bir süreç gerektirmiştir. Devlet öncesi toplumlarda bir aileye/aileler topluluğuna, siteye ya da kabileye âdiyet duygusu devlet şeklinde teşkilatlanan örgütlü toplumlarda giderek devlete bağlı insanlara haklar tanınması ve mükellefiyetler yüklenmesi şeklinde tezâhür etmeye başlamıştır. *Osmanlı Devleti*'nde on beşinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıl sonuna kadar süren; göç-iltica-sığınma-himaye (ticarî ve dinî), kapitülasyon, beratlı (sefir-tercüman-tüccar) ve tâbiyete ilişkin hükümleri kötüye kullanmalar vatandaşlığın *manevî unsurunu* ve buna bağlı olarak *gerçek vatandaşlık* kavramının tanımlanmasının önemini ortaya koymuştur. 1860'lı yılların sonlarında Osmanlı hukuk dünyasında, bu türden suistimalleri dile getiren çalışmalar olmakla birlikte henüz "*gerçek vatandaşlık*" kavramından bahsedilmediği görülmektedir.

Bir hukuk tarihi çalışması olan bu makalede vatandaşlık konusu, günümüzde sıklıkla tartışmalara yol açan göç-iltica-sığınma kavram ve olgularıyla ilişkilendirilerek anlatılmak yoluna gidilmiştir. Bu yaklaşım şeklinin çalışmamıza güncel bir boyut kazandıracağı düşünülmektedir. Öncelikle göç-iltica-sığınma kavram ve olgularının tarihsel süreçteki yeri değerlendirilmiş ardından vatandaşlık ile bağlantısı üzerinde durulmuştur. Bu durum şüphesiz her biri, ayrı ayrı çalışma konusu olabilecek genişlikteki konuları bir araya getirmesi bakımından makalenin bir miktar dağınıkmış gibi görünmesine neden olabilir. Ama çalışma *Osmanlı Devleti* döneminde yaşanan tarihî örneklerin günümüzde yaşananlarla benzerliklerinden hareket ederek ve bu süreçlerin mukayesesi gâyesiyle yapıldığından bu sakıncayı gidermek amacıyla derli toplu bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Öte yandan halef-selef bu iki devletin ilgili dönemleri arasındaki zaman aralığının uzunluğu, anlatılanlar arasında kopukluklar olduğu izlenimi doğurabilirse de çalışma ilerledikçe okuyucu konunun bütünlüğünün farkına varacaktır. Çalışmada öncelikle, "*gerçek vatandaşlık*" kavramına en çok *Osmanlı Devleti*'nde yaşanan bir Tâbiyet Kanunnâmesi oluşturma sürecinde ihtiyaç duyulduğu fakat o dönemde henüz bu kavramın hukukî terimlerle dile getirilemediği vurgulanmıştır. Bu kavramlaştırma için o dönemin şartlarının henüz uygun bir zemin oluşturmadığı düşünülse bile gerçek vatandaşlık kavramına günümüzde başvurulmamasının bir bahanesi yoktur. Ancak bunun için hukuk tarihi çalışmalarının tuttuğu ışığa ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Bu nedenlerle makalede *Osmanlı Devleti*'nin klasik döneminden başlanılarak, modern dönemin göç, iltica, sığınma olay ve kavramlarına dek gelinmek istenmiş; bu nedenle başlıklar altında detaylı dönemsel irdelemelere girilmemiş konular son derece genel açıklamalarla izah edilmiştir.

Vatandaşlık kavramının son yıllarda günlük hayatta da sıklıkla karşılaşılan ve hattâ son günlerde vatandaşlık terimiyle bir arada zikredilen; kendi aralarında yakın anlamlı oldukları için birbiri yerine kullanılan *göç-göçmen*, *iltica-mülteci*, *sığınma-sığınmacı*, *koruma-koruma altındaki yabancı* gibi kavramlarla da ilişki kurularak açıklanmasının gereği vardır.

I. GÖÇ, İLTİCA, SİĞİNMA KAVRAMLARI

A. Genel Açıklama

Sığınma ve mülteciliğin kökeni ile ilgili ilk kayıtları, yaklaşık 3500 yıl öncesine kadar götürmek mümkündür¹. Sınırların kesin ve belirgin hatlarla çizilmediği bu erken dönemlerde dahi yazıtlar ve kutsal metinlerde söz konusu kavramlarla karşılaşılması, insanın ve hukukun doğasının değişmediğini, bu konunun insan ve toplum hayatı bakımından önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Avrupa'nın gördüğü en büyük göç *Kavimler Göçü*'dür (M.S. 374). Sığınma konusunda Iustinianus, "büyük bir suçu olmadığı müddetçe sığınmacıya sığınma hakkı tanınır" kuralını getiren bir düzenleme yapmıştır. M.S. 711'de İspanya'daki Yahudi ve Arapların ülkelerinden kovulması sonucu Arapların, Kuzey Afrika'ya; Yahudilerinse, Kıta Avrupası'na ve *Osmanlı Devleti*'ne sığındıkları bilinmektedir². *Orta Çağ*'da Avrupa'da, Fransa ve İtalya'da, insanlara dinmezhep temelinde uygulanan baskılar sonucu kitlesel katliamlar, göçler ve sığınmalar yaşanmıştır. Benzer şekilde *Otuz Yıl Savaşlarının* yol açtığı kitlesel yer değiştirme hareketleri, *Balkan Savaşları* ve *Birinci Dünya Savaşı*, milyonlarca insanın bu kez Avrupa'ya sığınmasında etken olmuştur. *İkinci Dünya Savaşı*'na kadar olan dönemde bu kez faşist rejimlerin politikaları insanları göçe zorlamıştır. Dünya savaşlarının ardından ülke sınırları belirlenirken yine kitlesel insan hareketleri gözlemlenmiştir. Yirminci yüzyılın sonlarında kurulan sömürge rejimleri; takiben, bunların bağımsızlık hareketleri ve devamında kurulan devletlerin sınırları konusunda çıkan uyuşmazlıklar, özellikle Afrika'da kitlesel nüfus hareketlerini tetiklemiştir. Yirminci yüzyılın sonlarına gelindiğinde bu kez soykırımlar, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları, göçten ziyade, giderek artan sığınmaları ve mülteci hukukunu gündeme taşımıştır³.

Göç, iltica ve sığınma sözcükleri tanımları ve hukukî sonuçları bakımından birbirinden farklı durumları anlatmak için kullanılmaktadır. Fakat günümüzde bilinçli/bilinçsiz buna dikkat edilmediği, kelimelerin kapsamlarının gelişigüzel daraltılıp genişletildiği ya da yaşanan somut olayların yanlış ifade edildikleri görülmektedir. Örneğin *göç-göçmen* ve *iltica-mülteci* kavramlarının hukuken aynı anlamda kullanılması doğru değildir. Çalışmanın asıl konusu olan vatandaşlık-yabancılık hukukunun ise, bunlardan çok farklı bir bağlamı vardır. *Vatandaşlık-yabancılık statüsü*, normal şartlar altındaki durumları; *göç-sığınma-iltica* ise, istisnâi durumları anlatan kavramlardır.

¹ Odman, Tevfik. *Tarihsel Gelişim Sürecinde Güncelleştirilmiş Mülteci Hukuku, (Dünyada ve Türkiye'de İlticanın Gelişim Süreci)*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2020, s. 23-24.

² Odman, s. 25-26; Shaw, Stanford J. *From Empire to Republic, The Turkish War of National Liberation 1918-1923 Documentary Study, V. 1 The Rise and Fall of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 33-34; Bozkurt, Gülnihal. "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", AÜHFD, C. 43, S. 1-4, 1993, s. 49.

³ Sayı konusunda bkz. UNHCR in Turkey, Facts&Figures (2011), Issue 3, s.13, [http://www.unhcr.org.tr/uploads/root/f&f_issue_03-eng\(1\).pdf](http://www.unhcr.org.tr/uploads/root/f&f_issue_03-eng(1).pdf), (6. 11.2022).

B. Göç ve Göçmen

1. Genel Olarak

Göç, ilticadan daha geniş kapsamlı olup devletlerarası hukukta genellikle daha iyi iktisadî şartlarda yaşamak, eğitim, aile birleşmesi gibi nedenlerle ya da doğal afetler, kıtlık veya aşırı fakirlikten dolayı bir arayış sebebiyle kişilerin, gönüllü olarak ülke değiştirmesini anlatmaktadır⁴. Aslında mültecîyi ve göçmeni aynı kefeye koymak, her ikisine birden “göçmen” demek, mülteciliğin, içerdiği “zorluk/zorunluluk/sıkıntı” durumunu göz ardı etmek, basite indirgemek olur. Göçmende bir korku, endişe, yaşam tehlikesi gibi bir durum bulunması zorunlu değildir. Örneğin sırf daha iyi bir hayat yaşamak amacıyla bile bir yerden başka yere göçmek mümkündür. Göç olgusunda *uluslararası* bir boyut bulunmak zorunluluğu da yoktur. Bir kişi, ülke içinde de bir yerden bir başka şehre yerleşmek maksadıyla göç edebilir. Bu bakımdan göç kavramı iç⁵ ve dış göç olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Terk edilen ve yerleşilen ülke açısından bunu *dışa* ve *içe* göç olarak da ayırmak mümkündür. Göçmenlerin sayısı temel alındığında *münferit* ve *kitlesel* göçler vardır⁶.

Farklı ülkelerden göçmen olarak gelenlere uygulanacak hukuk belirlenirken objektif ve sübjektif esaslar gözetilmelidir. Objektif esaslar, bu kişilerin insan hakları bakımından uluslararası hukukun tayin ettiği kurallara uygun ve uluslararası koruma müesseselerinden yararlandırılmasını sağlayacak olan kural ve kâidelerdir. Göçmende, gittiği ülkede yerleşme niyetinin olması, yerleşilecek ülke bakımından göçmenlere dâir hukuk düzenlemelerini kendi sosyal, siyasî, tarihî gerçeklerine göre şekillendirmesi hakkını da vermektedir. Ancak konuya objektif açıdan bakıldığında ülkelerin iç koşulları ne olursa olsun bırakınız göçmenlerin gittikleri yerin hukukunu etkilemelerini, istismar sayılabilecek şartlar altında çalıştırıldıkları görülebilmektedir. Oysaki bunlara diğer işçilerden daha düşük ücretle, daha uzun sürelerle, tatilsiz çalıştırma, ayrımcılık, keyfi tutuklama veya gözaltı, zorla çalıştırma veya kölelik gibi insan hakkı ihlâli sayılacak davranışlarda bulunulamaz. Aksi tutum, göçmen kabul eden ülke bakımından, uluslararası hukukî sorumluluk doğuracaktır.

Aşağıda *Osmanlı Devleti*'nde göç ile ilgili tarihî süreçten bahsedilirken açıklamalar genel hatlarıyla yapılmıştır. Çünkü konumuz genel bir değerlendirme olduğundan belli bir dönem esas alınmamış, konunun çok dağılmaması için Osmanlı'nın genel göç-göçmen politikaları ve tâbiyet esasları belirtilmekle yetinilmiştir.

⁴ Güllüpinar, Fuat. “Göç Olgusunun Ekonomi-Politigi ve Devletlerarası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4, Nisan 2012-Eylül 2012, s. 53; Şakacı, Bilge Kağan. “Türkiye'nin Göç ve İskân Politikaları: 1934 Tarihli 2510 sayılı İskân Kanunu İncelemesi”, *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, C. 1, S. 3, 2020, s. 38.

⁵ Kırsal bölgelerden, bir iş imkânı olup olmadığına bakmaksızın İstanbul'a kaçan insanları memleketlerine göndermek için III. Selim'in aldığı geçici önlemler Osmanlı'da yaşanan iç göç gerçeğini açıklamaktadır (Shaw, *Modern Türkiye-1*, s. 358 vd).

⁶ İpek, Nedim. “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, 1999, s. 161.

2. Tarihî Süreç

Daha on altıncı yüzyılda, göçmenler sebebiyle devletin nüfusunun iki katına çıkması *Osmanlı Devleti*'nin çöküş nedenlerinden birinin aşırı nüfus artışı olduğunu düşündürmektedir. Dış göçe ek olarak iç göç de ortaya çıkmış, kendi köylerinde işleyecek toprak bulamayan köylüler kentlere göç etmiştir. Bir kısım topraksız köylüler, 1570'te Kıbrıs fethedilince oraya yerleştirilmişlerdir⁷. *Osmanlı Devleti*, gerileme dönemi boyunca sürekli toprak kaybettiği için yerleştirilecek yeni yerler olmadığı gibi kaybedilen topraklardaki Müslüman tebaanın da ana vatana geri dönüşleri söz konusu olmuştur. Devletin bu dönemde ülkeye dışarıdan gelen göçü de serbest bırakması hattâ teşvik ettiği görülür. Çünkü o devirlerde devletin zenginliğinin nüfusun çokluğuyla doğru orantılı olduğu ve savaşlardaki yenilginin, nüfus büyüterek kapatılabileceği sanılmaktaydı⁸. Ülkeye gelen muhacirler arasında Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan ayrımı yapılmamış hattâ başka ülke tebaasına dahi kapılar açılmıştır. Bu göç politikası *II. Abdülhamid* dönemine kadar sürdürülmüş⁹, Türk olmayan nüfusun artmasıyla toprakların kaybedilmesi arasında doğru orantı olduğu fark edilememiştir¹⁰.

Türk Hukuk Tarihi, dünyadaki gelişmelerin de etkisiyle farklı dönemlerde birbirine benzeyen ve benzemeyen göç süreçlerine sahne olmuştur. Örneğin Türk askerinin ilk olarak Viyana'dan çekilmek durumunda olduğu yerlerde *geriye göç olgusu* yaşanmıştır. 1683'ten sonra Türk ordusunun çekildiği bölgelerdeki *Müslüman Türkler* yurtlarını terk ederek *Osmanlı Devleti*'nin egemenliğinde kalan *Türk topraklarına* doğru geri çekilmişlerdir. On yedinci yüzyıl sonlarında Türk egemenliğinden çıkan yerlerin Müslüman Türk ahali, Tuna'nın güneyine sığınmıştır. Tarihte *Osmanlı Devleti* ile Rusya arasında göçe yol açan çok sayıda savaş olmuştur. *1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı* öncesi Kazan, Güney Volga, Kuzey Kafkasya ve Don civarında yaşayan Türk, Tatar ve Moğollar tehcir edilmiştir. Kazan-Azak arasında yaşayan Türkler, yine Türk topraklarına göç etmişlerdir. 1768-1774 ve 1778-1792 savaşları sonunda da kitlesel göçler olmuştur¹¹. *Osmanlı Devleti*'nin Rusya ile. 1827-1829 savaşlarında, Rusya ile *Osmanlı Devleti* arasında Müslümanlar ile Ermenilerin mübadelesi buna örnek gösterilebilir¹². Doktrininde böylesi bir geri dönüşü, *iltica* olarak nitelendirenler vardır¹³. Burada dikkat çeken husus, Türk egemenliğinden çıkıp yabancı devletlerin eline geçen yerlerdeki halkın, devleti oradan el çekince, devletin ana unsuru olarak askeriyle birlikte geri çekilmesidir. Bu insanlar yabancı yönetimine

⁷ Shaw, Modern Türkiye-1, s. 238-239.

⁸ Odman, s. 29.

⁹ Akgündüz, Ahmet. "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler; 1783–1922", *Toplum ve Bilim*, S. 80, 1999, s. 148.

¹⁰ Candeğer, Ümmügülsüm. Lozan Ahali Mübadelesi Çerçevesinde Yunanistan ve Adalardan Muğla'ya Gelen Türk Göçmenlerin İskanı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2003, s. 136; Aydın, Faruk. "1878'de Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Göç Hareketleri ve Göçmenlerin İskanı", *Askeri Tarih Bülteni*, C. XVIII/34, 1993, s. 35.

¹¹ Shaw, Modern Türkiye-1, s. 336, 338-339.

¹² Yunanistan'ın homojen nüfus gayesini, Osmanlı'dan bağımsızlık kazanma amacına bağlayan görüş için bkz. Mc Carthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 31. Ayrıca bkz. Dündar, Fuat. *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913–1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 52; Odman, s. 27.

¹³ Odman, s. 27.

girmiş o ülkelerde kalmayı sürdürebilirlerdi. Ama bunu yapmak istememişlerdir. Bu yüzden kanaatimizce burada, günümüzde anlaşıldığı şekliyle bir ilticadan söz edilemez.

Göçmenlerle ilgili yapılan düzenlemelerde zaman zaman kişinin iradesine ve devletin iznine yer verildiği görülmektedir. *Osmanlı Devleti'nde* 1911'de çıkarılan “*İskân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi*”nde “göçmenlerin, bağlı oldukları devletin izniyle mi yoksa kendi iradeleriyle mi ülkeye döndükleri”ni temel alan ikili bir ayırım yapılmıştır. Buna göre, tâbi oldukları devletin izniyle göç edenlere *muhacir*; önce Türk topraklarına sığınıp sonradan Osmanlı tâbiyeti isteyenlere ise, *mülteci* denmiştir. *Birinci Dünya Savaşı* esnasında vuku bulan göç ve ilticalarda kavramların farklı bir içeriğe büründürüldükleri görülür. Savaş nedeniyle düşmanın işgal ettiği topraklarımızdan Türk topraklarına, sınır gerisine gelenlere *mülteci*; andlaşma ile bir diğer devlete terk edilen topraklardan gelenlere ise, *muhacir* denmiştir¹⁴.

Bir arşiv belgesinde aslî memleketini terk ederek Osmanlı tâbiyetini kabul etmek şartıyla Türk topraklarına yerleşen ve geri dönmeyeceğine dair kendisinden taahhüt senedi alınan kişilerin *muhacir* oldukları belirtilmiştir. Memleketi düşman istilâsına uğradığı için Osmanlı ülkesine sığınmaya mecbur kalan, ancak bu yerler geri alındığında yurduna dönme eğiliminde olanlara *mülteci* denir. Bu durumda mülteciler de biri, istilâyâ maruz kalan Türk topraklarından, elde kalan yerlere iltica edenler; diğeri, toprakları işgal edilen bir yabancı devletin vatandaşı olup Türk topraklarına iltica edenler olmak üzere ikiye ayrılabilir¹⁵.

Osmanlı'nın tâbiyete ilişkin hukukun gelişmesinde büyük ölçüde dış sebepler etkili olmuştur. *Balkan Savaşları*'ndan itibaren¹⁶ *Osmanlı Devleti*'nin Balkanlarda kurulan yeni devletlerle nüfus değişimi (mübâdele) anlaşmaları yapması zorunlu hâle gelmiştir. Savaşların sonucunda meydana gelen sınır değişiklikleri¹⁷ ve kurulan yeni ülkeler nedeniyle bazı ülkelerin halkları kısmen kendi sınırlarının dışında kalmışlardır. Her devlet kendi vatandaşını kendi topraklarına almak isteyince bu sorunun ancak andlaşmalar yoluyla çözülebileceği sonucuna varılmıştır¹⁸.

Yukarıda açıklanan dış gelişmeler nedeniyle millî mücadele sırasında kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti de 1922 yılı sonuna kadar iç ve dış göçmenlerin iskânıyla ilgilenmek zorunda kalmıştır. Balkanlar *Osmanlı Devleti* tarafından fethedildiği zaman oralara yerleştirilen Müslüman Türklerin, mübadelesi konusu gündeme gelmiştir¹⁹. Bu yönüyle devletin Balkanlardaki topraklarında yaşayan fakat sonradan Osmanlı'dan ayrılarak bağımsızlık ilân eden

¹⁴ *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, III/I, Ankara 1990, s. 206-208'den aktaran, İpek, s. 162, dn. 3.

¹⁵ İpek, s. 162.

¹⁶ Balkan Savaşları *Osmanlı Devleti*'nin 8 Ekim 1912 - 10 Ağustos 1913 arasında Balkanlardaki dört devletle yaptığı savaşlar olup bunun nedeni Bulgaristan Krallığı ile Sırbistan Krallığı'nın Balkanlarda hızlanan yayılma faaliyetleridir. Ayrıntı için bkz. Shaw-Shaw, s. 352 vd.

¹⁷ Kesinleşen sınırlar 29.9.1913'te Bulgaristan; 14.10.1913'te Sırbistan ve 14.3.1913'te Yunanistan'ındırlar (Shaw-Shaw, s. 358-359).

¹⁸ Bulgaristan'dan gelenlerin bulunduğu mülteci kampı fotoğrafı için bkz. Shaw, *From Empire*, s. 50. Bulgaristan ve Yunanistan ile yapılan mübadele anlaşmaları (1913) için bkz. Dündar, s. 66. Odman, s. 29.

¹⁹ Osmanlı'nın Balkanlardaki iskân siyaseti ile ilgili olarak bkz. Kayapınar, Ayşe. “Anadolu'dan Balkanlara Yapılan İskânın Özellikleri: Bulgaristan Örneği”, *Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi - Sayı: 35° Kongreye Sunulan Bildiriler V. Cilt Göç Ve İskân İktisat Tarihi Vakıflar Tarihi* Ankara, 2022 XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 1-5 Eylül 2018, Hazırlayanlar: Semiha Nurdan-Muhammed Özler, s. 9 vd.

devletlerden Türkiye'ye dönen Osmanlı Müslüman tebaasının hukukî durumunun, kendi ülkesinin olumsuz şartlarından kaçarak başka ülkelere sığınan yabancıların durumundan farklı olacağı açıktır. Konuyla ilgili olarak 30 Ocak 1923'te *Lozan Barış Konferansı*'nda Türkiye ve Yunanistan hükümetleri arasında, Türk ve Yunan ahâlisinin zorunlu değişimini esas alan bir anlaşmaya varılmış (30 Ocak 1923) ve iki devlet arasında ahali mübâdelesine yapılmıştır. Mübâdelenin hukukî dayanağı, 30 Ocak 1923'te imzalanan "*Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*"dür²⁰. Zorunlu mübadele ise, fiilen 1 Mayıs 1923'ten itibaren başlatılmıştır²¹. Daha *Lozan Antlaşması*'nın görüşülmesi sırasında Türkiye'deki Rumlar kıyı kentlere yığılmışlar, bir kısmı kaçarak Yunanistan'a sığınmışlardır²².

Cumhuriyet'ten sonra terimlerde yeniden bir anlam farklılaşması olduğu görülmektedir. 2510 sayılı, 14 Haziran 1934 tarihli *İskân Kanunu muhaciri*, "Türkiye'de yerleşmek fikriyle dışarıdan ferdi veya gruplar hâlinde gelmek isteyen Türk soyundan, meskûn veya göçebe fertler, aşiretler ve Türk kültürüne bağlı meskûn kişiler; *mülteciyi* ise, Türkiye'de yerleşmek amacıyla olmayıp bir zaruretten dolayı geçici bir süre oturmak üzere sığınanlar olarak kabul etmiştir²³. Ana hatlarıyla ve özetle açıklanan tüm bu gelişmelerin sonucunda, dünya kamuoyunda Türkiye'nin *kitlesel göçleri kabul etmeye alışkın ve gerçek anlamda bir iltica ülkesi* olduğu görüşü yerleşmiştir²⁴.

3. İltica ve Mülteci

a. Genel Olarak

Çağlar boyu insanlar, hem Doğu'da hem Batı'da dine ve ırka dayalı hoşgörüsüzlük; toprak bölünmeleri gibi olaylar sonucunda başka ülkelere iltica etmişlerdir. On dokuzuncu yüzyıldan önce bir ülkeden diğerine gitmek için pasaport/vize zorunluluğunun henüz kabul edilmediği dönemlerde uluslar arasında yaygın olarak *sığınma hakkı* tanınmaktaydı. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren ülke sınırları ve vatandaşları belli olan devletler doğduktan sonra sayısı çok artan mültecilerle baş edilememiş, suistimaller baş göstermiş, mülteci sorunu doğmuş ve sonuçta siyasî sığınmacıları kabul geleneği terk edilmeye başlanmıştır. İngiltere'de 1905'te yürürlüğe konulan

²⁰ Lozan Barış Konferansı, Takım II, C. 2, s. 89-95.

²¹ <http://www.lozanmubadilleri.org.tr/mubadele-sozlesmesi/>; Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler- Takım: II, Cilt: 2, Çeviren: Seha L. Meray. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları; "Mübadele-i Ahâli Hakkında Lozan Muahedenamesiyle Atina İtilafnamesinin Tatbikatından Mütevellit Mesailin Halli İçin Yunanistanla İmza Edilen Mukavelename", Andlaşmanın İmza Yeri Ve Tarihi: Ankara, 10 Haziran 1930 Onay Kanununun Tarih Ve Sayısı : 17 Haziran 1930, Sayı 1725 Resmi Gazete İle Neşir Ve İlanı : 1 Temmuz 1930 Sayı: 1534 (*Düstur*, III. Tertib, Cilt. 11, s. 706). Ayrıca bkz. Kanunlar Dergisi, C. 2, S. 109, Ankara, 1923; Candeğer s. 137-138.

²² Yunanistan, dünya Rumlarına, mütteliklerine ve *Cemiyet-i Akvam*'a, göçmen Rumlar için yardım çağrısında bulunmuş yüklü bağış toplamıştır (Söylemezoğlu, Galip. Galip Kemal Hatıraları, Canlı Tarihler, C. V, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s. 102; Aktar, Ayhan. *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 27; Dündar, s. 69-70.

²³ *Düstur*, XV/1, İstanbul 1934, s. 1156-1157, (R.G. 21 Haziran 1934, S. 2733).

²⁴ Ortaylı, İlber. "Mülteci Sorunu", Milliyet, 13.9.2015.

Yabancılar Kanunu'ndan (Aliens Act) önce Avrupa ülkelerinden dinî ve kültürel farklılıklar nedeniyle sınırsız göçler (immigration²⁵) ve sığınmalar yaşanmış, 1880'den sonra büyük çaplı bir Yahudi göçünden sonra ülkeye girişleri sınırlayıcı bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştur²⁶.

b. İlticanın Tanımı ve Terim Sorunu

Batıda iltica karşılığı olarak insanlık dışı şartlarda akıl hastanelerine kapatılan hastalar için koruyucu-insanî tedaviler sağlamayı ifade eden sığınma/sığınak anlamındaki *asylum* kelimesi yerleşmiştir²⁷. 1951 Sözleşmesi'nde mültecinin karşılığı olarak *refugee* sözcüğü kullanılmıştır. *İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesi* ile 1967 tarihli *Birleşmiş Milletler Ülkesel Sığınma Bildirisi*'nde sığınmacıya *asylum seeker* (koruma arayan) denmiştir. Hukukî metinlerde *sığınmacı* ve *mülteci* arasında yaratılan bu farklılığın amacı, sığınan kişinin bu fillî durumunun (*asylum seeker*-sığınmacı) belli şartları taşıdığı anlaşıldıktan sonra sığınılan devlet indinde kazandığı hukukî/resmî statüden (*refugee*-mülteci) ayırt edilmesi gâyesidir. Dilimizde bu ikisi sanki aynı anlamda kullanılan kelimeler olup *mülteci* eski Türkçesi; *sığınmacı* ise onun yeni söylenişiymiş gibi bir izlenim vardır. Oysa sığınmacılar, baskı, zulüm, siyasî ayaklanma vb. nedenlerle güvenlik kaygısıyla artık eski hükümetinin korumasına sahip olmayan, yerinden edilmiş, evsiz, gönülsüz şekilde ülkesinin sınırı dışına çıkan/göç edenlerdir. Kişinin belli bir devlet tarafından *resmen* sığınmacı olarak kabulünden sonra kazandığı haklar ve yükümlülükler temelinde tanımlanan bu yeni statüsü ise, mülteciliktir²⁸. *Altuğ*, mültecilerin de kendi arsında millî-milletlerarası-siyasî-ekonomik mülteci olarak ayrılması gerektiğini düşünmüştür²⁹.

Mültecilik statüsü tanınsa bile bu, kişiye vatandaşlık statüsü vermemektedir. Mülteci, sığındığı ülke devletinin vatandaşlığını kazanmadığı için o devletin diplomatik korumasından da yararlanamamaktadır. *İskân Kanunu*'nun 3'üncü maddesinde mülteci, Türkiye'de yerleşmek maksadı ile olmayıp, bir zaruretle muvakkat oturmak için sığınanlar şeklinde tanımlanmaktadır. Bu durumda hukukî bir terim olarak mülteci, vatandaşı olduğu ülkede olan siyasî olaylar nedeniyle bu ülkeyi iradî veya cebren terk etmiş; yeni bir devletin vatandaşlığına geçmemiş; bir devletin diplomatik koruması altında bulunmayan ve bu statüsü onu kabul eden devletçe resmen tanınan kişilerdir. Sığınma ise, uluslararası koruma arayan, başvuruda bulunduğu ülkede yetkili makamlarca başvurusu henüz sonuçlandırılmamış yani, henüz *resmi olarak mülteci statüsü verilmemiş* kişilerin içinde bulunduğu durumdur³⁰. Sığınma gerçekleşikten sonraki aşamada kişilerin iltica şartlarını taşıyıp taşımadıkları incelenir. İnceleme sonunda iltica başvurusunda bulunanın bu talebi kabul edilebilir ya da edilmeyebilir. Bu süreç içerisinde sözü geçenlere

²⁵Doktrinde Batı dillerinde göçü ifade etmek üzere *migration-immigration* ve *emmigration* sözcükleri kullanılmaktadır. Immigration, bir ülkeye taşınmak; migration, bir ülkeden diğerine taşınmak; emmigration ise, kendi ülkesinden taşınmaktır.

²⁶Fransa'dan göçen Huguenotlar, İngiltere'de bir dereceye kadar asimile olmaya istekli görünseler de kökleriyle bazı bağlarını sürdürmek için birkaç Fransız Protestan okulu ve dost topluluklar kurmuşlardır (<http://refugeehistory.org/timeline-refugee>)

²⁷<https://www.sciencemuseum.org.uk/objects-and-stories/medicine/victorian-mental-asylum>

²⁸Terim sorunu ile ilgili olarak bkz. Odman, s. 418 vd.

²⁹Altuğ, Yılmaz. *Devletler Hukuku Bakımından Mülteciler*, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1967, s. 5-6.

³⁰Odman, s. 419.

“sığınmacı” denir. Her sığınmacı, mültecî olarak tanınmaz. Ancak her mülteci, iltica sürecinin başında sığınmacıdır.

Uluslararası yayınlarda sıkça karşılaşılan ve kavram karışıklığına sebep olan bir diğer kavram “zorunlu göç”tür. Zorunlu göç tabirini kullananlar, sanki mülteciliği anlatmak istermiş gibi görünmektedir. Ama zorunlu göç kavramı aslında “göç” kavramı gibi evrensel olarak kabul görmüş ve kanunlara girmiş bir kavram değildir. Zorunlu göç, insanların uluslararası sınırları aşarak veya kendi ülkelerinin sınırları dâhilinde yerinden edilmesi; çeşitli baskılarla yer değiştirmeye, başka şehre göç etmeye zorlanması; başka bir deyişle, kişinin isteği ve iradesi dışında yer değiştirilmesi gibi tüm yer değiştirmeleri ifade etmektedir. Ama kavram, tam da bu yönüyle bir belirsizlik ve muğlaklık arz etmektedir. Oysa tam da bu durumu anlatmak üzere mevcut olan mülteci kavramı, uluslararası metinlerde açıkça tanımlanmış olduğundan zorunlu göç diye yeni bir kavram üretmeye gerek yoktur. Zorunlu göçü öne çıkaranların amacının, kimi devletlerin mültecilere karşı uluslararası hukuktan doğan sorumluluklarını yerine getirmemek ya da yerine getirmekten kaçınmak için mültecilere *zorunlu göçmen* diyerek konuyu muğlaklaştırmak olduğu düşünülmektedir. Bu durumda en doğrusu yukarıda açıklanan şartları taşıyıp taşımadığına göre, insanların açıkça ya “mülteci” veya “göçmen” şeklinde nitelendirilmesidir³¹.

c. Tarihî Süreç

Türkler, gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet devirlerinde kendisine sığınanları himaye etmiştir. *Fatih Sultan Mehmed* ülkede zaten mevcut olan Yahudilerden daha çoğunun Avrupa’dan göçünü kabul etmiş; Avrupa ülkelerinde baskı, zulüm, kan iftiralari ve katliamlara maruz kalan Yahudilere Osmanlı ülkesinde hoşgörü ve özgürlük ortamı sunmuştur³².

Osmanlı Devleti’nin her döneminde yaşanan kitlesel insan hareketliliği Avrupa’daki diğer imparatorlukların çözülme sürecinde, *Birinci Dünya Savaşı*’nı müteakip hız kazanmıştır. Bu konuda Türklerin yaşadığı başlıca sorunsal, şüphesiz Mondros Mütarekesi sürecinde, savaşın yol açtığı kitlesel göç ve sonrasında meydana gelen olumsuz şartlardan kaynaklanmıştır. Mütareke dönemi, savaşın kendisinden daha zorlu ve uzun bir süreç olmuştur. *Osmanlı Devleti*’ni fiilen sonlandıran bu mütarekeden sonra devlet, savaşan askerini terhis edip göndermek durumunda kalmış, meclisi dağıtılmış ve başkenti işgal edilmiştir. Bunun sonucunda yer değiştiren bir asker topluluğu meydana çıkmıştır. Ancak o sırada ülkede zaten Mayıs 1919’dan itibaren Avrupa ve Rusya’dan kaçıp gelen yaklaşık 130.000 Müslüman ve Yahudi’nin hareketliliği yaşanmaktaydı. Bunlara bir de Yunan işgalinin ardından görevden alınan Osmanlı yetkilileri ile Güneydoğu Anadolu’dan gelen siviller ile binlerce Rum ve Ermeni’nin yer değiştirmeleri eklenince iş, içinden çıkılmaz boyuta varmıştır. Ayrıca Suriye ve Lübnan’da Fransızlardan kaçan Arapları da

³¹ UNCHR, “Mülteci ve Göçmen?”, Sözcük seçimleri Önemlidir”, https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2018/02/UNHCR_Refugee_or_Migrant_TR.pdf, (11.11.2022).

³² Shaw, Stanford J. *Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler*, (*The Jews of The Ottoman Empire and Turkish Republic*, New York University Press, 1991) (Çev. Meriç Sobutay, Kapı Yayınları, İstanbul, Eylül, 2008, s. 47-48. Türkiye Cumhuriyeti döneminde (Shaw, Türkiye Cumhuriyeti’nde, s. 397 vd) ve İkinci Dünya Savaşı sırasında da Yahudiler muhafaza edilmişlerdir (Süreç için bkz. Shaw, Türkiye Cumhuriyeti’nde, s. 405 vd).

unutmamak gerekir. Sonuç itibarıyla bazı kaynaklarda, İstanbul'a gelen yarım milyon kadar mülteci olduğu belirtilmektedir³³.

Mültecilerin uluslararası hukuk anlamında belli bir statüye sahip olmaları gereği, dünya savaşlarından sonra önem kazanmış ve bu konuda devletlerarasında çeşitli sözleşmeler akdedilmiştir. Günümüzün mülteci tanımını başta 1951 tarihli "*Mültecilerin Hukukî Statüsüne Dair Sözleşme*"³⁴ ve "*1967 Protokolü*" olmak üzere diğer bazı uluslararası belgelerde bulmak mümkündür. Ülkemizde olduğu gibi dünyada da mülteci hukuku, belli bir süreç içinde tedricen gelişmiştir. Başlangıçta dünya çapında gerçekleşen her iltica olayına özgü uluslararası girişimler ve andlaşmalar yapılmak yoluna gidilmiştir. Bu konuda ilk uluslararası girişim, 1921'de Milletler Cemiyeti tarafından mülteciler için bir *Yüksek Komiser* atanmasıdır. Bunun dışında *Hükümetler Arası Mülteciler Komitesi* (1938-47), *Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon Mülteci Örgütü* (1947-52) ve *Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği* (UNHCR) (1950) kurulmuştur. Ayrıca *Avrupa Göç İçin Hükümetler Arası Komite* (Hükümetler Arası Göç Komitesi) (1951), *Uluslararası Kurtarma Komitesi* gibi çeşitli hükümet dışı ve gönüllü kuruluşlar oluşturulmuştur³⁵.

Yakın zamanlara gelindiğinde, mültecilerin hukukî durumundaki gelişmeleri, özellikle 1980'den sonra İran-İrak Savaşı (1988) Eski Yugoslavya'daki iç savaş (1992-1997); Bulgaristan'dan sınır dışı edilmeler (1989); Körfez Savaşı (1990, 1991); Kosova'da meydana gelen olaylar (1999) ve Ahıska Türklerinin sürgününe bağlı göç ve sığınmaların şekillendirildiği görülmektedir³⁶.

Günümüzde Türkiye, nüfus hareketleri bakımından son yerleşim yeri olmaktan ziyade Avrupa'ya bir geçiş ülkesi konumundadır. Türkiye konumu gereği tarihte birçok sığınma olayı ile karşı karşıya kalmış bir ülke olarak ikiz metinler addedilen Sözleşme'yi onaylamış, Protokol'e katılmıştır. Bu iki belge 1969 *Afrika Birliği Örgütü Mülteci Sözleşmesi*, Latin Amerika'daki 1984 *Cartagena Deklarasyonu* ve AB'nin *Ortak Avrupa İltica Sistemi* gibi çok sayıdaki bölgesel anlaşmaya ve kanuna temel teşkil etmiştir. Bir süre ülkemizde konu hakkında iç hukuk düzenlemesi yapılmamış, nihayet 1934'te çıkarılan *İskân Kanunu*'nda "Türkiye'de yerleşmek maksadıyla olmayıp bir zaruretle geçici oturmak için sığınanlar" şeklinde bir mülteci tanımı benimsenmiştir. Avrupa Birliği'ne katılma sürecinde derli toplu ve tek bir mülteci hukuku mevzuatı yapılması zorunluluğu doğunca 6458 sayılı "*Yabancılar ve Devletlerarası Koruma Kanunu*" çıkarılmıştır.

³³ Shaw, *From Empire*, s. 215 vd; Shaw/Shaw, s. 395.

³⁴<https://www.unhcr.org/tr/30023-the-1951-refugee-convention-70-years-of-life-saving-protection.html>, (10.9.2022).

³⁵ Odman, s. 37.

³⁶ İltica ve Göç Alanındaki Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Eylem Planı, s. 37 (http://gib.icisleri.gov.tr/ortak_icerik/gib/İLTİCA%20VE%20GÖÇ%20ULUSAL%20EYLEM%20PLANI.pdf), (11.11.2022). Ayrıca bkz. Ergüven, Nasih Sarp/Özturanlı, Beyza. "Uluslararası Mülteci Hukuku ve Türkiye", *AÜHFD*, C. 62, S. 4, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/622933>, (7.05.2023). s. 1012-1013.

II. VATANDAŞLIK, YABANCILIK, HİMAYE

A. Genel Açıklama

Yukarıda birinci bölümde açıklandığı gibi dünya zaman zaman, içine düştüğü savaşlar/çatışmalar nedeniyle ülkelerinden kaçmak durumunda kaldıkları için korunması gereken kişiler ve bunların neden olduğu sorunlarla kaşı karşıya kalmıştır. Hukuk telâkkîsi ilerledikçe başka ülkelere sığınmak zorunda kalanların haklarının muhafazasının sadece sığınılan devletin/kişinin/yöneticinin insafına ya da ahlâkî değerlerine emanet edilemeyeceği fikri doğmuştur. Kişilerin, sırf insan olmak sebebiyle sahip oldukları hak ve hürriyetlerin her şartta korunması gerekmektedir. Bu nedenle sığınmacı, mülteci ve göçmenlerin girdikleri devletin vatandaşı yapılmak yerine bunların, devletler ve devletlerarası kuruluşlarca, devletlerarası ve ulusal alanda, küresel ve bölgesel ölçekte ilişkiler kurularak koordinasyon içerisinde, kurumsal düzeyde korunmaları için hukukî mekanizmalarının üretilmesi zorunluluğu vardır.

Öte yandan günümüzde savaşların sadece orduların karşılıklı çarpışması şeklinde olmayıp başka tekniklerle de yürütülmesi; devletlerin zarar vermek istedikleri toplumların nüfus yapısını bozarak kendi çıkarları doğrultusunda sonuçlar elde etmenin peşinde koşmaları; kendi ülkesinde mağdur edildiği gerekçesiyle her geleni içeri almamak gerektiğini de göstermektedir. Konu ile ilgili devletlerarası anlaşmaların yapılması ne kadar gerekli ise, bunların sürdürülebilirliğinin sağlanması, doğru ve amacına uygun şekilde uygulanmasının takibi ile iç ve devletlerarası hukukun imkânlarıyla denetlenmesi de o derece elzemdir.

Vatandaşlık konusu Türk Hukuk Tarihi bağlamında ele alınırken bunun, tarihî tecrübelerden kaynaklanan kendine özgü bir boyutunun olduğu görülmektedir. *Osmanlı Devleti*'nin son dönemlerinde yoğunlaşan vatandaşlık sorunsalı vatandaşlık-yabancılık statülerinin tespiti bağlamında, hukukta kavramlar, tanımlar, kurumlar ve kuralların ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Göç ve sığınma olgusu düşünüldüğünde *Osmanlı Devleti*'nde yaşanan himaye/koruma/protege tecrübeleri akla gelmekte ve konunun bu açıdan da değerlendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Türk Hukuk Tarihi'nde himayenin farklı görüş şekillerine rastlamak mümkündür³⁷. Osmanlı ülkesinde yabancı devletler, kimi *etnik* veya *dinî* toplulukları koruma altına alarak, bunları himaye etme bahanesiyle devlet içinde nüfuz kullanmışlardır. Bir süre sonra bu *koruyucular*, Osmanlı tebaasına vatandaşlık dağıtmaya başlamışlardır. Bu konu

³⁷ Erol, Mine. *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi (1919-1920)*, İleri Basımevi, Giresun, 1972, s. VII-VIII. *Birinci Dünya Savaşı* sırasında *Wilson*'un mandacılığı savunan fikrine göre, savaş sonunda parçalanan imparatorluklardan ayrılan ve kendini idare edemeyecek olan küçük devletlerin bir büyük devletin kontrolü altına girmesi gerekirdi. Manda sistemini yürütmek üzere nezaret edecek olan kuruluş olarak öncelikle *Cemiyet-i Akvam* kurulmalıydı (Atatürk, Gazi Mustafa Kemal. *Nutuk*, YKY, İstanbul, 2021, s. 101). 30 Ocak 1919'da yapılan toplantıda *Osmanlı Devleti*'nin işgal edilmiş topraklarına ve Alman kolonilerine de bu sistemin uygulanması kararı verilmiştir. Fakat her ülkede farklı tür mandalar uygulanmalıydı. Tasarlanan bir haritada gösterilen sınırlar içinde bir *Türk Anadolu Devleti* kurulmalıydı. Bu devlete de belirlenen bir mandeter devlet tarafından kendine özgü bir manda sistemi uygulanmalıydı (Ayrıntı için bkz. Erol, s. 5, 9-10). *Atatürk*, *Nutuk*'ta İstanbul'da bazı kişilerin gerçek kurtuluşun Amerika'nın himayesine girmekte olduğunu düşündüklerini belirterek manda ve himaye isteyenleri acı bir biçimde eleştirmiştir (Atatürk, s. 12, 84, 95, 98, 100 vd). Ancak çalışmamızda sözü edilen himaye, bu anlamdaki manda sistemi değil, kişilerin himayesidir.

aşağıda önce kavramsal süreç, sonra kavramların Osmanlı hukuk metinlerinde yer alış biçimi, ardından da berathlık, mahmîlik ve vatandaşlık statülerinin karışıklığından kaynaklanan devletin yaşadığı sıkıntılar ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Sonuçta varılmak istenen nokta, vatandaşlık statüsü ile göç, sığınma ve ilticanın aslında birbirinin zorunlu sonucu olmadıkları, başka başka hukukî durumları ifade etmek için var olduklarıdır.

B. Kavramsal Süreç: Vatandaşlık, Gerçek Vatandaşlık ve Yabancılık

1. Vatandaşlık ve Gerçek Vatandaşlık Kavramları

Vatandaşlık normal şartlar altında ve genellikle barış zamanında, bir kişinin devletle arasında olan, doğal ve/veya hukukî bağlılığı (tâbiyet rabitası) anlatan bir iç hukuk kavramı olduğuna göre bunun, belli bir devletin hukuk sistemi esas alınarak tanımlanması gerekir. İnsanlar genel olarak kendileriyle aynı yerde doğup yaşayan, aynı dili konuşan, aynı geçmişi paylaşan, aynı kültür ve geleneğe sahip olanların yaşadığı bir toplumun içine doğar. Bir “toplum” ile bir “insan kalabalığı/gürûhu” aynı şey değildir. Toplumda aynı/benzer özelliklerin; kültür unsurlarının olması, ortak bir dilin konuşulması, aynı örf-âdetin paylaşılması, aynı görgü-âdap, aile ve toplumsal düzen kurallarının benimsenmiş olması o toplumda kamu düzeninin sağlanması ve sürdürülmesi için şarttır. Kamu düzeni sağlanmış bir şekilde, birlik ve beraberlik içinde yaşayabilmek bir toplumu, insan kalabalığından ayıran özelliklerdendir³⁸.

Tarihte ve günümüzde her toplumun, vatandaşlık bağını kendi tarihî tecrübeleri, genel ve hukuk kültürü ile örf-âdetine uygun şekilde ele aldığı görülmektedir. Buna örnek olarak sömürgeci devletlerin, aslî vatandaşları ile tebaası arasında farklı statüler oluşturmak şeklinde bir ayırım yapması; Roma Hukukunu esas alan toplumlarda aslî vatandaşlığın sonradan kazanılana göre daha ayrıcalıklı haklar bahşetmesi; imparatorluk tarzı idarelerdeki tebaa anlayışı ya da din temelli sistemlerdeki müslim-gayrimüslim tebaa ayrımları gösterilebilir. Bu çalışmada sözü geçen tüm bu devlet/egemen otorite ile kişi arasında tanımlanan, hukukî sonuçları ülkeden ülkeye değişebilen bağlılık biçimleri ayırt edilmemiş ve hepsini kapsayacak şekilde *vatandaşlık* kelimesi kullanılmıştır³⁹.

Hemen her devirde bir ülke/şehrin asıl halkı ile oraya sonradan gelen ya da şehrini terk ederek başka yerlere gidenler olmuş ve bunların hukukî durumlarının diğerleriyle aynı olmayacağını farkına varılmıştır⁴⁰. Bir devleti kuran, başka bir deyişle o devletin başlangıçta halk/insan unsurunu oluşturan, aslî vatandaşlarının durumunda sorun yoktur. Ama bunların

³⁸ Benzer şekilde kavim ve ümmetler ile milletler de birbirinden farklıdır. *Örikağasızâde Hasan Sırrı*, kavim-ümmet (people); millet (nation) farkı üzerinde durmuştur (*Osmanlı Hukukçuları Gözünden Tabiiyet Hukuku*, Ed. Ahmet Kılınç, Transliterasyon: A. Vefa Karataş-S. Betül Doğangüzel-Betül Argunhan vd., Adalet Bakanlığı Yayınları, Ankara, Mart, 2021, İstişare No:10, 12 Teşrin-i sâni 1324, s. 433'ten aktaran Karakaya, s. 89). Atatürk'e göre Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir. Türk milleti kavramının ne şekilde anlaşılması gerektiği ve millet, Türkçe dil birliği ve vatandaşlık bilinci hakkında bkz. Eraslan, Cezmi. “Atatürk'ün Adana'daki Konuşmaları Üzerine”, <https://atamdergi.gov.tr/tam-metin-pdf/141/tur>, s. 13.

³⁹ Doktrindeki terimle ilgili tartışmalar için bkz. Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, Cihan. *Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi*, Legal Yayınları, İstanbul, 2004, s. 7 vd.

⁴⁰ Karakoç, İrem. *Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012, s. 44 vd.

dışında, sonradan çeşitli sebeplerle ülkeye kabul edilenlerin vatandaş sayılıp sayılmaması, vatandaşlık şartlarında bir sınır belirlenmesi ve denetlenmesi devletin insan unsurunun muhafazası bakımından zorunludur. Bunun başlıca nedeni bir toplumda hukukî anlamda maddî bir müeyyidesi olmamasına rağmen ahlâk-âdab-görgü kurallarının o toplumun ortak kimliğinde, hukuk ve kamu düzeninin tesisinde büyük bir yeri ve önemi olduğudur. Hattâ yerine göre hâkim, önüne gelen bir davada, kanun hükmü bulunmadığı durumda örf-âdete göre karar verebilmektedir. Çünkü özel hukuk hükümleri/kanunları bir toplumun örf-âdetinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan bir an için bir toplumun içine herhangi bir sebeple bambaşka bir kültüre sahip başka yabancı bir insan topluluğunun, *gürûh hâlinde* dâhil olduğu düşünülürse o toplum, ruhunu, benliğini, kimlik ve kişiliğini kaybeder. Hayatın olağan akışı içerisinde çeşitli sebeplerle bir topluma sonradan dâhil olan yabancılar olacaktır. Ama bunların sayısının, içine girdikleri toplumun hukukunu, örf-âdetini, inancını, ahlâkî değerlerini değiştirecek/yok edecek kadar büyük miktarda olmaması gerekir. Kişiler daha iyi sosyal ve iktisadî şartlar talebiyle, yaşadıkları ülkeyi değiştirip bir başka ülkede yaşama arzusunda olabilirler. Kimileri ülkelerinde siyasî baskı gördükleri için; kimileri bilimsel-meslekî gelişmeleri takip için uzmanların bulunduğu ülkelere gidebilirler. İnsanların bir ülkeden diğerine gitmek isteme sebebi gezi-gözlem-inceleme, inanç veya sağlık da olabilir. Ama böyle bir kişinin yabancı bir ülkede bulunma isteği, kural olarak, *süre ile sınırlı* olur. Hiçbir egemen devlet kendi ülkesinde bir yabancının, süresiz olarak kalmasına rıza göstermez; vatandaşlık talebi ile gelenleri de detaylı bir denetimden geçirerek sınırlı sayıda alır. Çünkü bir yabancının vatandaşlığın *manevî unsuruna* sahip olup olmadığının ölçülebilmesi mümkün değildir. Bu süreçlerin tarihte de günümüzde de birbirine benzer şekilde görülmesinin sebebi, insanın ve hukukun doğasının aynı olmasıdır. Bu nedenle doktrindeki vatandaşlık tanımları genellikle vatandaşlığın şart ve hükümlerinin devletin, tek taraflı egemenlik hakkını kullanarak belirlediği bir hukukî statüyü sağlayan, birey ile söz konusu devlet arasında kurulan hukukî ve gerçek bağ olduğu konusunda toplanmaktadır⁴¹. Bu tanım, kişinin bağlı olduğu devlet bakımından yapılan bir tanımdır. Ancak vatandaşlık olgusuna uluslararası hukuk penceresinden bakıldığında çeşitli egemen otoritelerin konuyu kendi hukuk sistemleri, tarihî ve kültürel etkileri altında şekillendirdikleri görülür. Bu nedenle uluslararası hukuk alanında tek tür bir vatandaşlıktan söz edilemez. Uluslararası ve iç hukuktaki bu farkı vurgulamak için ve fakat aslında kişi ile devlet arasındaki hukukî ve gerçek bağı ifade etmek üzere uluslararası hukukta *tâbiyet*; iç hukukta ise, *vatandaşlık* terimleri kullanılmaktadır. Tâbiyet ve vatandaşlık kavramlarının, aynı olayın farklı iki yüzünü oluşturduğu da düşünülmektedir⁴².

Hayatın olağan akışı içerisinde bazı kişilerin kendi lehlerine sonuç doğuracağını düşündükleri her durumda gerek asıl bağlı oldukları devletin vergi, askerlik vb. müeyyidelerinden kaçınmak, gerekse bir başka devletin vatandaşına sağladığı avantajlardan yararlanmak için kolayca vatandaşlık değiştirebildikleri görülmektedir. Oysa, "*hukuk kötü niyeti korumaz*". Türk Hukuk Tarihinde Batılı devletlerce vatandaşlığın, *Osmanlı Devleti*'nin egemenlik gücünü

⁴¹ Berki, O. Fazıl. *Devletler Hususi Hukuku*, 3. Bası, Ankara, 1959, s. 15; Fişek, Hicri. *Anayasa ve Vatandaşlık*, Ankara, 1961 s. 3; Uluocak, Nihal. *Türk Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul, 1988, s. 1, 6; Nomer, Ergin. *Vatandaşlık Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1980, s. 3, 16; Karakoç, s. 29.

⁴² Göger, Erdoğan. *Türk Tâbiyet Hukuku*, 4. Bası, AÜHF Yayınları, Ankara, 1979, s. 4; Fişek, s. 3; Karakoç, s. 28 vd.

zayıflatmanın; yani, halk unsurunu yok etmenin bir aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. *Osmanlı Devleti*'nin yabancı devlet vatandaşlarına (müste'men) kendi ülkesinde ahidnâmelerle birtakım avantajlar sağlaması sebebiyle yabancı devletler, Osmanlı ülkesinde kazandıkları bu ayrıcalıklı statülerini paraya çevirmek için kendi vatandaşlıklarını satışa çıkarabilmişlerdir⁴³. Bu hususlar *Tâbiyet-i Osmaniye Kanunnâmesi*'nin gerekçesinde de zikredilmiştir⁴⁴. Bu şekilde kullanılmaya uygun bir araç olan tâbiyet konusu kesin hatları ile düzenlenebilmiş olsaydı yabancı devletlerin bu aracı ellerinden alınmış olurdu. Ancak bu yapılamamıştır. Aslında devlet müste'menlere sürekli ayrıcalıklı statüler tanıyarak bu sonucu kendi yaratmış, yabancı devletler de bu açığı kendi yararlarına kullanmışlardır.

Batılı anlamda modern bir kanun olan *Osmanlı Tâbiyet Kanunnâmesi* şerhlerinde tâbiyet, “toplulu hâlde yaşamaya muhtaç olan insanın, bir toplulukla olan bağı” şeklinde tanımlanmıştır⁴⁵. Bu dönemde *Osmanlı Devleti*'nden ayrılan devletlerde kalan Türkler özel bir konumda değerlendirilmiş, fakat henüz vatandaşlığın manevî unsurundan bahsedilmemiş, “gerçek” ve “görünüştü” vatandaşlık ayrımı yapılmamıştır.

2. Gerçek Vatandaşlık Kavramı

Tarihte vatandaşlığın suistimali sadece Osmanlı zamanında yaşanmamıştır. Bundan çok sonra bu konudaki kötü niyetli uygulamalara bir son vermek amacıyla *Uluslararası Adalet Divanı*, 6. 5. 1955 tarihli *Nottebohm Kararı*'nda kâğıt üzerinde görünen vatandaşlığın bir de gerçek/manevî boyutunun araştırılması gereğini kabul etmiştir. Bu karara göre, bir kişinin tâbiyeti belirlenirken sadece şekli olarak verilen/alınan bir vatandaşlık belgesi, vatandaşlığı iddia edilen devletin tâbiyetini kazanmada yeterli olamayacaktır⁴⁶. Şüphesiz ki, vatandaşlık kazanma/kazandırma bir hukukî işlemle gerçekleştirilir. Ancak vatandaşlık verecek olan devletin bekâsı için bu işlemin arka planında, aslında hangi amaç için yapıldığının yani hukukî işlemin sebebinin (causa) araştırılması uygun ve gereklidir. Bu araştırmanın amacı, iç hukuktaki *muvâzaanın* tespitine benzetilebilir. İnsanlar bazen görünürdeki bir işlem ile aslında geri planda amaçladıkları hukuka uygun olmayan yani, hukuk düzeninin yasak saydığı bir başka işlemi gizleyebilirler. Kişiler arası hukukî işlemlerde başvuru muvazaaya, uluslararası hukukta kişi ile devlet arasındaki işlemlerde de rastlanmaktadır. Hukuk düzenini dolanmak amacıyla yapılan böyle işlemlerin geçersiz kılınması mümkündür. Örneğin sırf Avrupa ülkelerine geçmek, ucuza gayrimenkul edinmek, ülkemizdeki sosyal güvencelerden yararlanmak veya sosyal yardım almak gibi çıkarlara dayalı; kamu düzenini bozmanın bir aracı olarak kullanılmak ya da ülkenin

⁴³ Karakoç, s. 222-223 vd; Engelhardt, Ed. *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 69, 315-316; Bozkurt, Gülnihal. “Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 40, C. XIV, Mart 1998, s. 23.

⁴⁴ *Tâbiyet-i Osmaniye Kanunnâmesi*, 11 Kanun-ı Sâni 1284 (9 Şevval 1285/23 Ocak 1869), *Düstur*, Tertib-i Evvel, s. 16-18. Unat, İlhan. *Türk Vatandaşlık Hukuku*, (Metinler-Mahkeme Kararları), AÜSBF Yayınları, Ankara, 1966, s. 8.

⁴⁵ O dönemde Kanun'un açıklaması mahiyetindeki kitaplarda bu anlayış hâkimdir (Örikağasızâde Hasan Sırrı, için bkz. *Osmanlı Hukukçuları Gözünden Tabiiyet Hukuku*, Ed. Ahmet Kılınç, Transliterasyon: A. Vefa Karataş/S. Betül Doğangüzel/Betül Argunhan vd., s. 29). Ayrıca bkz. Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, s. 69.

⁴⁶ Çelikel, Aysel/Gelgel (Öztekin), Günseli. *Yabancılar Hukuku*, Yenilenmiş 16. Bası, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 10; Aybay, Rona. *Vatandaşlık Hukuku*, 3. Bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Eylül 2008, s. 6.

topraklarının mülkiyetini savaşmadan elde etmek gibi maksatlarla kullanılmaya müsait bir vatandaşlık tesis işlemleri bozulabilir.

Normal şartlar altında vatandaşlık, bir toplumsal bağlılık ve birbiriyle uyum duygusu; karşılıklı hak ve görevleri ifa etme ve ortak ihtiyaçlara katkı sağlama şeklinde tezahür eden bir bilinç; kısacası, temelinde sıkıntıda ve menfaatte ortaklaşma ve duygusal dayanışma olan hukukî ve manevî bağ gerektirir. Bu nedenle gerçek vatandaşlığın tespitinde, vatandaşlık talep eden kişinin sadece iç hukuk şartlarını yerine getirmesi ve kişinin hukukî açıdan bir devlete bağlı görünmesi, *kuru ve içi boş*, evrak üzerinde kalan bir hukukî vatandaşlık tesisi yeterli değildir. Sözü geçen kişinin menfaatlerinin merkezi, aile bağları, sosyal hayatı, yakın geleceğe yönelik niyetleri, girişmiş ve girişecek olduğu faaliyetlerin yeri, istek ve iradesi, vatandaşlığını talep ettiği devletin halkının, ruhunu, tarihini, kültürünü, dilini, gelenek-görenek ve hayat tarzını bilip bilmediği, benimsemiş olup olmadığı, devlete bağlılığın doğurduğu yükümlülükleri yerine getirip getirmediği, kendisine sağlanan hakları kullanıp kullanmadığı, hukuk sistemini benimseyip benimsemediği gibi başka birtakım ölçütlere de bakılmalıdır⁴⁷.

Kanaatimizce tüm bu ölçütler sağlanmış olsa bile bazı milletlerin tarihte yaşadıkları tecrübelerin de değerlendirmeye alınması, bir *devletin insan unsurunun* sağlamlığını muhafaza etmesi bakımından gereklidir. Örneğin, bir gün kolayca (A) devletin vatandaşlığına da geçen bir/birçok kişinin yarın çıkarları doğrultusunda (B) devletin vatandaşlığına geçebileceği düşünülmelidir. Hele toplu şekilde vatandaşlık kazanma/kazandırmalarda, ileride bir başka devletin, söz konusu toplulukları kullanarak vatandaşlık veren devletin iç işlerine müdahale hakkı kazanacağına; onun indinde nüfuz sahibi olacağına ve isteklerini dikte etmek için onları kışkırtıp ayaklandırabileceğine dikkat etmek gerekir⁴⁸. Bir devletin vatandaşlığı, kalabalık kitlelerin kolayca kazanabileceği bir statü değildir. O nedenle kitle hâlinde geniş kalabalıklara vatandaşlık verilmesinden değil, ihtiyaç varsa onların belli/geçici süreliğine misafir edilmesinden bahsedilebilir. Belli şartları hâiz olan az sayıda kişiler ise, istisnaî şekilde ve tedricen; uyum sürecinden sonra Kanun'un öngördüğü olağan ve olağanüstü vatandaşlığa girme yollarıyla vatandaşlığa kabul edilebilir.

Vatandaşlık mevzuatı, iç hukuk kurallarını koymada serbest olan devletlerin tâbiyete ilişkin uluslararası hukuk kurallarından oluşmaktadır. *Kişi ile devlet arasında kurulmuş olan bu bağ* sayesinde vatandaş devletten, yönetime katılma ve siyasî-sosyal-hukukî tüm haklardan yararlanma, ülkede ve yabancı ülkelerde korunma, iç mahkemelerin yetkisini ülke dışına yayma

⁴⁷ Ayrıca bkz. Unat, İlhan. *Nottebohm Kararı ve Tâbiyetin Gerçekliği İlkesi*, SBF Yayını, Ankara, 1966, s. 32; Çelikel/Gelgel, s. 10, dn. 3; Doğan, Vahit. *Türk Vatandaşlık Hukuku, 5901 Sayılı Kanun'a Göre Güncellenmiş, Yenilenmiş* 11. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, Eylül 2012, s. 24; Karakoç, s. 30. Buna benzer ve fakat daha kapsayıcı olmak üzere aralarında tarih, kültür, dil ve din birliği olan insan topluluğunun temel taşı olan *milliyet* kavramı vardır. Cumhuriyetin kuruluşunda esas alınan Türk milleti tanımına göre ortak bir kültüre sahip insanlardan oluşan topluluğa *millet* denir. Bunun etnik kökenle ilgisi yoktur. Bir milleti oluşturan asıl unsur kültür olup bunu tayinde, köklü ve geniş bir geçmiş mirasına sahip olan; bunu birlikte korumayı gaye edinen ve birlikte bir gelecek tahayyülü olan insan topluluğu esas alınmaktadır (Doğan, s. 36-37; Karakoç, s. 38).

⁴⁸ Osmanlı tebaasından olmakla beraber yabancı bir devletin tâbiyetinde olduklarını iddia edenler hakkında alınan ama sonuç vermeyen tedbirler ve süreç için bkz. Osman Affan, (Transliterasyon: Betül Argunhan/Mervenur Öztürk), 148 vd.

gibi haklar elde etmektedir. Aslî vatandaşlar, bu hakları, zaten doğumla kazanmaktadır. Türk Vatandaşlık Kanunu'nda (m. 1-9), vatandaşlıkta kural olarak kan ve toprak esası kabul edilmiş bununla birlikte istisnalar da belirlenmiştir.

3. Yabancılık Kavramı

Yabancı kavramı, daha kapsayıcı olması için genellikle vatandaşa göre tanımlanmaktadır. Vatandaşı olmadığı bir devletin ülkesinde bulunan bir kişinin o devletin vatandaşlığını iddia etmeye hakkı bulunmamasına yabancılık denir⁴⁹. Her devlet, *ülkesinde bulunma hakkı tanıdığı* yabancıların faydalanabileceği ve faydalanamayacağı hakları açık ve net biçimde tespit etmelidir. Yabancılar arasında yabancı gerçek kişiler, vatansızlar, mülteciler, göçmenler, sığınmacılar, yasadışı göçmenler, kaçak göçmenler ve göçmen işçiler yer almaktadır. Bunların hiç birisi vatandaşlık statüsü değildir. Bir yabancı kural olarak kendi ülkesi dışında bir yerde sürekli yaşamaz. Bu kuralın istisnaları varsa da, istisnalar kuralı yok edecek şekilde ve sayıda olmamalıdır. Devlet, *geçici* niyetlerle ülkesinde bulunan yabancıların, bu *geçici* süre içinde insan hakları ihlallerine uğramamasını garanti eder. Yabancılar da buldukları ülkede suç işlemeyeceklerine; kamu düzenini bozmayacaklarına dair teminat verirler. Temel insan hak ve hürriyetleri bakımından yabancı ile vatandaş arasında fark gözetilmez. Fakat vatandaşların kendi emek ve paralarıyla oluşturduğu devletin hazinesinden yapılan harcama ve yatırımlardan, vatandaşmış gibi, onunla aynı şekilde yararlanamazlar. Devletin güvenliği için önemli olan bazı işlere giremez ve gayrimenkul edinemezler. Yabancılar, yeni girdikleri topluma ortam, dil ve sistem farklılığından dolayı uyum bakımından zorluk çekebileceklerinden dolayı onlara yardımcı olunması ve korunmaları; kendilerine kaşı suç işlenirse hukukî korumadan, hastalanırlarsa sağlık kurumlarından, suça maruz kalırlarsa adliyelerden yararlandırılmaları esastır. Ancak ülkeye girmeden önce bağlı oldukları devletteki sigortalarını sunmak zorundadırlar. Sigortası olmayana vize verilmez. Yabancılar, her konuda vatandaşla eşit haklardan yararlınsınlar diye değil, geldikleri bu yeni ülkede yol iz bilmediklerinden korunması gereken bir unsur gözüyle bakıldıkları için, hukukun konusu kabul edilmişlerdir. Ancak bu koruma yükümlülüğü, ülkeye turizm, din, eğitim vb. gibi olağan sebeplerle giriş yapan her yabancı, yani *vatandaş olmayan* kişi bakımından geçerlidir. Bu bir ayrıcalık ya da imtiyaz değildir. Yabancılık statüsü, bir devletin yabancıya kendi vatandaşından daha üstün statü; imtiyaz, öncelik ve haklar tanımasını gerektirmemektedir. *Çelikel/Gelgel*'e göre, "*yabancının bir ülkedeki hukukî durumu, yabancılar hukukunun ona tanıdığı statüdür*"⁵⁰.

Bir devletin ülkesinde, olağan şartlarda geçici niyetlerle gelen yabancıardan başka bir de zorunlu ve zorlayıcı sebeplerden dolayı bir ülkeden koruma talep eden; oraya kaçan veya sığınan yabancılar bulunabilir. Bu iki yabancı grubu arasında hukuken farklar vardır. Çünkü korunma talebiyle sığınan yabancıların dilini, örfünü ve hukukunu bilmedikleri bir ülkede sömürülmesinin

⁴⁹ Çelikel/Gelgel, s. 17.

⁵⁰ Çelikel/Gelgel, s. 8.

önüne geçmek, ülkesine o insanları kabul eden devletin sorumluluğundadır⁵¹. Örneğin hayatta kalabilmek için niteliği ve ücretinin ne olduğuna bakmaksızın bir işe girip çalışmak isteyen bu kişilerin, bu zor durumlarından faydalanarak, onları normalden ucuza, sigortasız çalıştırmak ve daha zor şartlara tahammül etmelerini beklemek, hem iç hem de uluslararası hukuk kurallarına, hukukun genel ilkelerine ve ahlâka aykırıdır. Ama çözüm, onlara içi boş bir vatandaş kalıbı vermek de değildir. Göçmenlerin/sığınmacıların asıl sorunu tanımsızlık ve denetimsizliktir. Belki de sürekli kalacakları bir yer olarak dahi görmedikleri yabancı ülkelerde engin bir kayıt dışı ekonomi denizinin, uçsuz bucaksız ve güvencesiz dalgaları arasında boğulacak olan bu insan yığınları normal şartlarda işlemeyecekleri suçların failleri ya da suç çetelerinin kaynakları olacaklardır. İşin bir de aslî vatandaşlar bakımından zorlayıcı tarafı vardır. Yerel hükümetler genellikle göçmenlerin, içinde buldukları şartların zorlamasıyla, ne iş olursa hangi şart altında olursa yapmaya hazır oluşlarını, aslî vatandaşların iş hukukunda ekonomik, sosyal, siyasal ve insan haklarına yönelik normal taleplerini ekarte etmek amacıyla bir tehdit aracı olarak kullanabilmektedir.

Yabancıların hukukî durumuyla ilgili olarak Osmanlı zamanında yaşanan gelişmeler Cumhuriyet'ten sonraki hukukumuzu da etkilemiştir. Tarih gibi hukuk da kesintisiz bir süreçte oluşmaktadır. Tarihî deneyimlerimiz bize, aşağıda açıklandığı gibi, ülkeye giren yabancıların ticaret, eğitim ve sair barışçı maksatlarla da olsa sıkı şekilde denetlenmesi gerektiğini, vatandaş ve yabancı statülerinin birbirinden kesin olarak ayrılmasının ve birbirine karıştırılmamasının zorunlu olduğunu göstermektedir.

Günümüzde 04. 04. 2013'te yabancıların hukukî durumunu düzenleyen genel anlamda “*Yabancılar ve Devletlerarası Koruma Kanunu*”⁵² çıkarılmış, birinci maddesinde Kanun'un amacının “..yabancıların Türkiye'ye girişleri, Türkiye'de kalışları ve Türkiye'den çıkışları ile Türkiye'den koruma talep eden yabancılara sağlanacak korumanın kapsamına ve uygulanmasına ilişkin usûl ve esasları ve İçişleri Bakanlığına bağlı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün kuruluş, görev, yetki ve sorumluluklarını düzenlemek..” olduğu belirtilmiştir. Kanunda *göçmen*, *göçmen işçi*, *mülteci*, *kaçak/kuralsız/düzensiz göçmen* gibi gelişigüzel kullanılan terimlerle aslında *yabancıların* kastedildiği anlaşılmaktadır. Fakat bu sayılanların her birinin tanımları ve statüleri farklı olduğu gibi bunlara bağlanan hukukî sonuçlar da farklıdır. Bu konuda bir kavram karışıklığına sebep olmamak için mevzuatın birbiriyle uyumlu olması gerekir. Örneğin, 2510 sayılı mülgâ İskân Kanunu'nda kullanılan *muhacir* kavramı 5543 Sayılı Yeni İskân Kanunu'nda *göçmen* kelimesiyle değiştirilmiş fakat muhacirin tanımı yabancından farklı kılınmıştır⁵³. Göçmen/muhacir aslında, ülkeye göçmen olarak kabul edilen Türk soylu ve Türk kültürüne bağlı yabancıları anlatır. Bu ayrımlar kesin hatlarla belirlenmemesinin sosyal ve hukukî alanda ne gibi sorunlara yol açacağını tarihî tecrübelerden okumak mümkündür. O nedenle aşağıda *Osmanlı Devleti*'ndeki tebaa/tâbiyet anlayışından vatandaş/vatandaşlık esasına geçmeyi gerektiren süreç üzerinde

⁵¹Soruların odak noktası göçmenlerin işgücü piyasasında ve sosyal çevrelerinde yaşadıkları sorunlar ve karşılaştıkları temel problemler olan deneye dayalı bir çalışma için bkz. (Dedeoğlu, Saniye. “Türkiye’de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması”, <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423870127.pdf>, s. 32).

⁵² 4.4.2013 tarih ve 6458 sayılı *Yabancılar ve Devletlerarası Koruma Kanunu*, (RG. 11.04.2013 – 28615).

⁵³ 2510 Sayılı, 14/06/1934 tarihli İskân Kanunu (R.G, 21/06/1934, S. 2733; 5543 Sayılı, 19/9/2006 tarihli İskân Kanunu (R.G, 26/9/2006 S. 26301).

durulmak istenmiştir. Geniş bir zaman aralığından söz edildiği için bu konudaki açıklamalarımız, farklı dönemlerden örnekler verilerek yapılmıştır.

III. OSMANLI TÂBİİYET HUKUKU'NDA TEBAA VE MÜSTE'MEN

A. Genel Olarak

Vatandaş ve yabancı kavramlarının ayrı ayrı tanımlanması belli bir süreç içinde gerçekleşmiştir. *Osmanlı Devleti*'nde vatandaşlık statüsü içinde değerlendirilebilecek olan *Müslümanlar* ve *zimmîler* ile yabancılık statüsünde bulunan *müste'menlerin* durumu ve bunlara uygulanacak kurallar ve kaynaklar farklıdır. Zimmîlere Hz. Peygamber ve halifelerin uyguladıkları esaslar; müste'menlere ise, bunların yanı sıra iki devlet arasında imzalanan anlaşmalarda kabul edilen hükümler uygulanmıştır. Bu nedenle *Osmanlı Devleti*'nde, 1869'da "*Tâbiyet-i Osmaniye Nizamnamesi*"nin⁵⁴ çıkarılmasına kadar yabancıların hukukî statüsünde bir yeknesaklığın olmadığı söylenebilir. *Osmanlı Devleti*'nde zimmî ve müste'menlikten başlayıp *Tâbiyet-i Osmaniye Kanunnâmesi*'ndeki "*Osmanlı tebaalığı*"na⁵⁵ kadar geçen zamana, bir tür *kavram tayin etme ve düzenleme süreci* de denebilir. Tanzimat'tan sonra müste'men ve harbî ayırımına bir de "*ecnebilik*" eklenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde daha 1500'lü yıllarda Batılı devletler ülkedeki çeşitli toplulukları/grupları koruma altına almak şeklinde bir *himaye politikası* izlemişlerdir. Bu yaklaşım şekli 1700'lerde bir *vatandaşlık sorunsalına* evrilmiş ve 1800'lerde yaşanan yozlaşmayla birlikte devletin parçalanmasına yol açan önemli sebeplerden biri olmuştur. Devletin bunu fark edip 1800'lerde tedbir almaya başladığı görülmekteyse de⁵⁶ önlemler için artık hem çok geç kalınmış hem de yabancı devletlerin baskıları altında uygulan(a)mayan bu tedbirler, sorunu çözmede yeterli olmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde tâbiyet konusunda yaşanan bu sıkıntının nedeni insanların, avantajına göre, sınır konulmadan kolaylıkla tâbiyet değiştirebilmelerinin kabul edilmesidir. O dönemde Batılı devletler de iç ve dış siyaset ya da iktisadî sebeplerle koruma ve vatandaşlık dağıtmaktaydılar. Oysa klâsik fıkıhta bile İslâm ülkesine girmek isteyenler veya girip sürekli kalmak isteyenler için bu giriş ve kalış, *sınırlı* şekilde kabul edilmişti⁵⁷. Çünkü yabancı devlet

⁵⁴ Neşir ve ilânı: 10 Şevval 1285, 11 Kânûn-ı sâni 1284-Takvim- Vekâyi; Numara 1044. Ayrıca bkz. Karakoç Sarkis. *Tâbiyet Kanunu ve Tâbiyet Kalemi Harç Tarifesi*, (Transliterasyon: Betül Kayar/A. Vefa Karataş), Cihan Matbaası, İstanbul 1341/1343, s. 158 vd.

⁵⁵ Bu dönemde Osmanlıcılık, klâsik dönem Osmanlı millet sisteminden kaynaklanan hukukî farklılıkları/imtiyazları eşitleme amacıyla, devletin resmî politikası hâline gelmiştir. *1876 Kanun-ı Esasî*'sinin 8'inci maddesine göre hangi dinden olurlarsa olsunlar devletin uyruklarına hiçbir ayırım gözetilmeksizin *Osmanlı* denir. Ayrıca bkz. Shaw, Stanford J/Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 1994, s. 223.

⁵⁶ Konan, Belkis. "Osmanlı Devleti'nde Protege (Koruma) Sistemi", *AÜHFD*, C. 58, S. 1, 2009, s. 169.

⁵⁷ Hanefî Mezheb'ine göre, bu süre bir yıldır. Belirlenen sürenin dolmasından önce müste'menin emanı yenilemesi veya ülkeyi terk etmesi gerekmektedir. Süresi dolduğu halde, emanını uzatmayanlar veya ülkeyi terk etmeyenler, bazı hukukçular tarafından harbî kabul edilirken, diğer bazıları ise, bu durumu -müste'men, ülkede kendi isteği ile

tebaasının çoğalması, gelecekte yerine göre yabancı devletlerin “*koruma bahanesi ileri sürerek*” devletin içişlerine müdahalesinin bir aracı yapılabilirdi. Nitekim Osmanlı ülkesinde gayrimenkul edinen yabancının, bu edinimine “*zimmî olmak istediği*” varsayılarak tâbiyet sonucunun bağlanması, zaman geçtikçe “*yerleşik yabancı*” diye bir kavramın doğmasına neden olmuştur. Oysa bu kişilerin niyeti gerçekten Osmanlı tebaası olmak değil, sadece gayrimenkul edinmek olup gayrimenkul edinmek için tâbiyeti bir araç olarak kullanmaktaydılar⁵⁸.

Klâsik fikhın, *müste'menin İslâm ülkesinde en çok bir yıl kalabileceği*⁵⁹, *sürekli yerleşemeyeceği, gayrimenkul edinmeyeceği* gibi, onun ülkede kalış süresini sınırlayan kuralları, aslında insanın doğasına uygun konulmuş kurallarıdır. Eğer bir yabancı, İslâm ülkesinde gayrimenkul satın alırsa “*zimmî vatandaşlık statüsü*”ne geçeceğinin kabul edilmesi (karine) ise, sonradan kabul edilmiş bir istisnâ hükmüdür. Karinelerin aksi her zaman ispat edilebilir. Eğer devlet kendisi için bir tehlike görürse, bunu kabul etmeyebilir. Asıl kural, müste'menin gayrimenkul satın alamayacağı ve dârü'l-islâm'da geçici süre kalabileceğidir. Bu, müste'menin günümüz hukuku anlamında açıkça bir *yabancı* olarak kabul edildiğinin kanıtıdır.

Türk tarihinde hemen her dönemde devlete sığınan, yardım talep eden yabancılar olmuş⁶⁰ hattâ Osmanlılar da Selçuklular gibi, fikhın genel ilkeleri çerçevesinde, yabancılara -günümüzdeki gibi kavramlaştırılmış ve tasnif edilmiş şekilde olmasa da- insan hak ve özgürlüklerini gözeterek hakkaniyet ve adalet çerçevesinde olabildiğince geniş haklar tanımıştır⁶¹. *Osmanlı Devleti*'nin vatandaşlık uygulamalarının bir kaynağı fıkıh ise, diğeri İslâmiyet öncesi Türk hukukunun örf ve teâmülleridir. Fıkıh yazınında hukukî bir kavram olarak yer almamakla birlikte fakihlerin, vatandaş olan ve olmayanı hükümleri bakımından ayrı değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Müslüman, zimmî, müste'men ve harbînin ahkâmı birbirinden farklıdır. *Harbî* eman ister ve bu talep İslâm devleti tarafından kabul edilirse, *müste'men* olur. Klasik dönemde Osmanlı'da da tâbiyet bakımından bu doğrultuda bir ayırım mevcuttur⁶². Tanzimat devri hukukçuları, *toplum* ile

kaldığı için- zimmî statüsüne girdiğine dâir karine saymışlardır. Benzer biçimde bir zimmî de, yabancı ülkede süresiz kalır veya taşınmaz mal edinirse, İslâm Devleti'ne göre, harbî sayılmaktadır (İ. Karakoç, s. 127). Bozkurt, Zimmî, s. 117.

⁵⁸ Genel hukuk tarihinde de *gerçek vatandaşlık* ile *görünen vatandaşlığın* örtüşmediği muvazaalı vatandaşlık değiştirmelerin örnekleri vardır. Bu konuda “Gerçek Vatandaşlık” başlığı altındaki açıklamalara bakılabilir.

⁵⁹ İslâmiyet'in ilk zamanlarında, bir yıla sınırlı olan bu süre, *Osmanlı Devleti* ile Fransa arasında 1535'te yapılan anlaşma ile on yıla çıkarılmıştır (Cin, Halil/Akyılmaz, Gül. *Türk Hukuk Tarihi*, 12. Baskı, Sayram Yayınları, Konya, 2021, s. 96; Karakoç, s. 175). Ayrıca bkz. Shaw, Stanford J. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 1, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 2000, s. 246.

⁶⁰ 1492'de İspanya engizisyonunca ülkelerinden çıkarılan Yahudiler topluluklar hâlinde *Osmanlı Devleti*'ne sığınmışlardır. Konuyla ilgili belgeler için bk. Shaw, Stanford J. *From Empire to Republic, The Turkish War of National Liberation 1918-1923 Documentary Study, V. 1 The Rise and Fall of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 8 vd, s. 439 vd; Akgündüz, Ahmet. *Pax Ottoman, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 104 vd, 110. Cizye Tahrir Defterleri kayıtları için bkz. (Heyd, Uriel. *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, Tercüme ve Derleme: Ferhat Koca, Ankara, 2002, s. 180; Heyd, Uriel. “The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century, *Oriens*, Vol. 6, No: 2, 1953, s. 299-314, <http://www.jstor.org/stable/1579169>, s. 300).

⁶¹ Konan, Belkis. “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”; *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XV, S. 4, 2011, s. 258.

⁶² Bozkurt, Gülnihal. “İslâm Hukukunda Müste'menler”, *AÜSBF Yayınları, Prof. Dr. Fadil Hakkı Sur'a Armağan*, Ankara, 1983, s. 363; Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, s. 70.

millet farkı ile *hukukî anlamdaki vatandaşlığı* açıklamışlardır⁶³. Buna göre “vatandaşlık” hukukî; “milliyet”/“soy” ise, siyasî anlamlar yüklenen sosyolojik terimlerdir⁶⁴.

B. Zimmîlik

Osmanlı Devleti'nin dinî esaslı hukuk sistemine göre dünyadaki tüm insanlar, Müslüman olanlar ve olmayanlar; topraklar da, dârü'l-islâm ve dârü'l-harp şeklinde ayrılmış; İslâm ülkelerindeki Müslümanlar, bazı istisnalar olmakla birlikte, aynı ümmetin fertleri olarak aynı hak ve borçlara sahip kabul edilmişlerdir⁶⁵. Kanaatimizce bu durum Müslümanlar arasında bir mezhep; *egemenlik alanı/ülke/egemen otorite* ayrımı yapılmadığı dönemlere özgüdür. Çünkü zaman bize, İslâm hukuku uyguladığını iddia eden devletlerin de, gerek hukukî anlamda gerekse ülke olarak, farklı egemen devletler şeklinde teşkilatlandıklarını göstermiştir. Bu noktada, farklı Müslüman devletler, rızalarıyla aralarından birinin egemenliğine girmeyeceğine göre tüm dünya Müslümanlarına aynı hukukun uygulanması uygun ve mümkün görünmemektedir.

Doktrinde tâbiyeti inanç temelinde en açıklayıcı şekilde dizgeleştiren *Bozkurt*'a göre, gayrimüslimler Müslümanlarla kurdukları siyasî ilişkiler ve hukuk bakımından farklı kıstaslar esas alınarak iki ana ayrıma tâbi tutulmuşlardır⁶⁶. Bunlardan biri, Müslüman olmayanları, *ehl-i kitap-putperest* olmak üzere ayıran yaklaşımdır⁶⁷. Yaşanan gelişmeler, tartışma ve görüş farklılıklarının *iman* konuları ile, *günlük hayatta bir arada yaşarken uyulacak müeyyideli kurallar anlamında hukuk kuralları* bakımından konunun ayrı ayrı değerlendirildiğini göstermektedir⁶⁸. Hukukî ayrıma göre ise gayrimüslimler, harbîler-müste'menler ve zimmîler olmak üzere üçe ayrılır⁶⁹.

Hukukî ayırım, haklar ve siyasî ilişkileri temel aldığından kanaatimizce özelde vatandaşlık-yabancılık statüsü ile de ilgilidir. *Osmanlı Devleti*'nin Müslümanların yerleşimine açtığı coğrafyalarda önceden yaşayan kişiler dilerlerse, Müslüman olup Müslim vatandaş statüsüne girebilir; dilerlerse, mevcut dinlerini muhafaza ederek fakat *Osmanlı Devleti*'nin egemenliğini kabul ederek fetihten önceki yaşam şekillerini -bir miktar değişiklikle de olsa- sürdürebilirlerdi. Fakat ıztırar hâlleri dışında, rızaları hilâfına, doğup büyüdüğü yerleri terke mecbur bırakılamazlardı. Bu konuda devlet ile gayrimüslimler arasında yapılan/yapıldığı kabul edilen

⁶³ Osmanlı hukukçularının tâbiyet hukuku hakkındaki yaklaşımları için bkz. *Osmanlı Hukukçuları Gözünden Tabiiyet Hukuku*, Ed. Ahmet Kılınç, Adalet Bakanlığı Yayınları, Ankara, Mart 2021.

⁶⁴ Aybay, *Vatandaşlık*, s. 7.

⁶⁵ Bozkurt, Gülnihal. “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri”, *DEÜHFD*, Cilt 3, Sayı 1-4, 1987, s. 115-155, s. 116; Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, s. 72; Yurtseven, Yılmaz. “İslam hukuku ve Klasik Dönem Osmanlı Uygulamasında Zimmîlerin Hukukî Statüsü”, *Selçuk ÜHFD* (Milenyum Armağanı), C. 8, S. 1-2, 2000, s. 439- 462, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/262149>, (3.12.2022), s. 439. Şeriatın tek bir hükmünün bile uygulanıyor olması o yerin dârü'l-islâm sayılmasına yeter (Bozkurt, Müste'menler, s. 362).

⁶⁶ Bozkurt, *Azınlıklar*, s. 50.

⁶⁷ Güç, Ahmet. “Putperestlik”, *DİA*, C. 34, İstanbul, 2007, s. 365.

⁶⁸ Kaya, Remzi. “Ehl- Kitap”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 516.

⁶⁹ Bozkurt, *Zimmîler*, s. 117.

anlaşmaya zimmet anlaşması⁷⁰; gayrimüslimlerin devlet nezdinde kazandıkları yeni statüye ise zimmîlik⁷¹ denmektedir.

Vatandaşlığın günümüzdeki şekline kavuşmadığı dönemlerde zimmîliğe bağlanan hukukî sonuçlar, *Osmanlı Devleti*'nde bunun bir vatandaşlık statüsü olduğunu; başka bir deyişle, bir yabancılik statüsü olmadığını düşündürmektedir. Osmanlı döneminde henüz vatandaş-yabancı ayrımı kesin bir biçimde yapılmış olmadığı için doktrinde konu ile ilgili çalışmalarda yazarlar bu hususu belirtme ihtiyacı duymuşlardır⁷².

İslâm hukukunda haklara sahip olabilme ve borç altına girebilmede dinî kuralların esas oluşu, vatandaşların haklar ve yükümlülükler bakımından müslim-gayrimüslim şeklinde bir ayrıma tâbi tutulmasını gerektirmiştir. Ama hukukun ve egemenliğin doğası gereği ülkede yaşayan herkesin aynı kurallara tâbi oldukları ortak bir alan da vardır. İnsan hakları ve hürriyetleri bakımından, kural olarak, Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında fark gözetilemezdi. Devlet, bu kişilerin can ve mallarını korumayı vaat ve garanti etmiş dinî âyin, ibadet ve dinlerini öğretme anlamında inanç özgürlüğü tanımıştır⁷³. Buna mukabil zimmîler de devlet ve kamunun düzenini bozmayacak şekilde davranmayı taahhüt etmişlerdir. Bu nedenle idare ve ceza hukuku gibi kamu hukuku alanında yer alan, devletin egemenlik alanına giren ve özel hukuka dâhil olmakla birlikte kamu düzeninden ve emredici hükümlerden olan hususlarda *müslim-gayrimüslim tüm tebaa ve yabancılar istisnasız Osmanlı hukukuna tâbi tutulmuşlardır*. Ama özel hukukta kendi aralarında borçlar ve ticaret hukukuna ilişkin akit ve uyuşmazlıklarında kendi hukuklarına tâbidirler⁷⁴. Bu serbestî, o dönemdeki hukuk kurallarının din kurallarıyla iç içe olmasından kaynaklanmaktadır. İslâm'a inanmayan gayrimüslimlere belli konularda bu dinin hükümlerinin uygulanması doğru bulunmamış, sonuçta bazı konularda ruhanî reislerinin de görüşünün alınması uygun görülmüştür⁷⁵. Zimmîler kendi aralarındaki özel hukuk davalarını dilerlerse kâdı mahkemesinde de yargılabileceklerdi. Ancak cemaat liderleri, kendi milletlerinden olanların Müslüman mahkemelerine gitmelerini onaylamamışlar örneğin, Yahudiler şer'iyeye mahkemelerine gidilmesini aforoz sebebi saymışlardır⁷⁶. Eğer zimmîlerin bir Müslüman ile davaları olursa bunun kâdı mahkemelerine yargılanması gerekirdi.

⁷⁰ Bozkurt, Zimmîler, s. 120; Konan, Belkıs. "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *AÜHFD*, C. 64 S. 1, 2015, s. 172; Konan, İnsan Hakları, s. 264; Cantemir, Mehmet İhsan. "Müste'menlerden Mültecilere Ahidnâmeliler (Beratlılar, Patentliler, Mahmiler)", *Belgi Dergisi, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını*, Kış 2020/I, C. 2, S. 19, 2020/1, s. 2101.

⁷¹ Zimmî yerine azınlık sözcüğü de kullanılmaktadır (Bozkurt, Azınlıklar, s. 50).

⁷² Aynı kanıda bkz. Konan, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları, s. 172; Konan, Belkıs. "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü"; *AÜHFD*, C. 57, S. 1, 2008, s. 168; Yurtseven, s. 439.

⁷³ Konan, İnsan Hakları, s. 268.

⁷⁴ Buna rağmen zimmîler kendi ruhanî reislerinin alanına giren konular da dahil olmak üzere birçok konuda kâdı kararını tercih etmişlerdir (Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*, 2. Baskı, Klâsik Yayınları, İstanbul, Aralık 2007, s. 202).

⁷⁵ Osmanlı millet sistemi, her gayrimüslim cemaate otonomi tanınması demek değildir (Kenanoğlu, Mit, s. 31).

⁷⁶ Kenanoğlu, Macit. "İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s. 566; Konan, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları, s. 179.

İslâm'da zimmîlerin statüsü müste'menlerinkine göre daha belirlidir. Buna göre zimmîlerin toprakları Müslümanlarca paylaşılmaz; kendi mülkleri olarak devam eder. Şahsın hukuku, vergi hukuku ve kısmen bazı dinî konulu uyuşmazlıklarında kendi hukuklarını uygulayabilirler⁷⁷. Ancak uygulamada bunun bazen gayrimüslimler lehine; bazen de aleyhine bozulduğuna rastlamak mümkündür⁷⁸. Zimmîler Müslümanların dinlerine, sosyal ve kültürel hayatlarına saygı duymakla yükümlüdürler. Bu yükümlülük, silah taşıma-kullanma, Müslümanlardan farklı kılık kıyafet giyme, saç-sakal-başlık şeklinin ayırt edici olması ve Müslüman kadınlarla evlenememe gibi pek çok sosyal konuda kendini göstermektedir⁷⁹. Örneğin, III. Selim bir fermanla zimmî evlerinin ayırt edilmesi için siyaha boyanmasını ve Müslüman evlerine bakan pencereleri bulunmamasını irade etmiştir⁸⁰.

Genel anlamda güven gerektiren konuların başında gelen ülke savunması askerlik vergi mükellefligi gibi konularda, ülke savunmasını üstlenen Müslümanlarla denkleştirme maksadıyla, zimmîlerin hukukunda bir farklılaştırma yapılmıştır. Burada amaç, İslâm hukuku gereği bazı dinî ceza veya yükümlülüklerin zimmî vatandaşa yüklenmemesi⁸¹ fakat onun yerine örneğin haraç ve cizye vergileri gibi farklı bir yükümlülük getirilerek dengenin sağlanmasıdır.

Birçok mezhep görüşlerinden oluşan fıkha göre zimmîlere en geniş yetkileri veren mezhep Hanefiliktir. Ülkeye giren bir harbîye eman vermenin en önemli şartı, başvuranın dostluk ve sadakat vadetmesi olduğundan ahidnâmelerin ilk satırında daima bu husus belirtilirdi⁸². *Osmanlı Devleti*, içerisinde yaşayan farklı unsurların taleplerini hak ve adalet çerçevesinde karşıladığı ve aslî vatandaşlarını, ülkesinin kamu düzenini, devletin egemenlik yetkisini, emredici kuralları, hukuk birliğini sağladığı; hazinesini zarara uğratacak uygulamalar yapmadığı dönemlerde ilerleme göstermiştir⁸³.

C. Eman, Müste'men ve Harbî

Kur'ân'daki âyetlerde *emn* kökünden türeyen birçok sözcük yer almaktadır. Müste'menin hukukî statüsünün dayanağı Tevbe Süresi'nin 6'ncı âyetidir. Ancak İslâmiyet'ten önce Araplar

⁷⁷ İslâm hukukunda zimmîlerin askerlik yapmaları Necran Anlaşması ile yasaklanmış fakat Medine metninde harp masraflarına katılacakları belirtilmiştir (Turnagil, Ahmet Reşid. *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul, 1972, s. 164). Hz. Peygamber ve Hz. Ömer devrinde cizye ödemeyi reddeden zimmîlerin, savaşta askeri destek verme sözlerinin de kabul edilmiş olması cizyenin mutlak bir hüküm olmadığını, pratik yararlar için konulduğunu göstermektedir. Örneğin Hanefilere göre, zimmî askerlik yapabilir. Kimi mezhepler askerlik yapsalar bile geri hizmetlerde istihdamını öngörmüşlerdir. Kâbe'ye girip giremeyecekleri konusunda da benzer görüş farklılıkları vardır (Bozkurt, Zimmîler, s. 125-126).

⁷⁸ Bozkurt, Zimmîler, s. 124-125.

⁷⁹ Bozkurt, Azınlıklar, s. 51 vd; Fayda, Mustafa. "Ahidnâme", *DİA*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 535-536; Cantemir, s. 2101.

⁸⁰ Bozkurt, Azınlıklar, s. 51. III. Selim zamanında yapılan diğer toplumsal ve ekonomi reformlar için bkz. Shaw, *Modern Türkiye-1*, s. 357.

⁸¹ Zimmîlerin cezalar bakımından hangi konularda farklı hükümlere tâbi oldukları hakkında bkz. Örsten Esirgen, Seda. "İslam-Osmanlı Ceza Hukukunda Zimmîler", *Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 2015, C. 21, S. 2, s. 188 vd.

⁸² Bozkurt, Zimmîler, s. 123; İnalçık, İmtiyazat, s. 246

⁸³ Tarihî süreç için bkz. Yurtseven, s. 441 vd.

arasında barışın tesisi veya ticaretin devamı için bir kabile toprağına yabancıyı girip başına bir şey gelmeden gezebilmesi için o kableden *belli bir kişinin himâyesine girmesi* biçiminde yerel âdetler de vardı. Kâbe gibi kutsal yerler *emin/güvenilir yer* sayılmış ve sığınanlar iade edilmemiştir⁸⁴. İslâmiyet'ten sonra Hz. Peygamber ve Dört Halife zamanında emanın şekli, tarafları, sonuçları ve yetkisi konularında hukukî ahkâm belirlenmiştir⁸⁵. Kur'an ve Sünnet'ten delillerin oluşu ve Klâsik Osmanlı hukukunda dahi bu esasların uygulanışı, konuya ilişkin alanın şer'î hukuk kısmına dâhil olduğunu düşündürmektedir. Nitekim *Tâbiyyet Kânunnâmesi*'nin 1'inci maddesinin şerhinde "*Kânunnâme-i Hümayûn'un bu maddesi tâbiyyet hakkındaki ahkâm-ı fikhiyyeye muvafıktır. Fıkh-ı şerif âmme-i sekene-i dâr-ı İslâm-ı asliyye-i devletten addetmiş hatta memâlik-i İslâmiyye'ye hariçten gelecek ecnebileri müste'men nâmıyla...*" anmıştır⁸⁶.

Doktrinde, Osmanlı hukukunda yabancı kavramının, kişinin mensup olduğu dine göre belirlendiği görüşü hâkimdir. Yabancıları ifade etmek üzere kaynaklarda *harbî* ve *müste'men/müemmin* kavramları kullanılmakta ve bunun gayrimüslim olduğu belirtilmektedir⁸⁷. Ancak kanaatimizce İslâm dininden olmasına ve ülkesinde İslâm hukukunu uygulamasına rağmen *Osmanlı Devleti*'nden farklı bir halk, ülke ve egemen otoriteye sahip olan bir başka ülkenin tebaasının hukukî durumu konusunda daha fazla araştırma yapılmasına ihtiyaç vardır. İslâmiyet'i benimsemiş fakat farklı bir egemen devletin tebaası olanların, *Osmanlı Devleti* içindeki statüsünün, Osmanlı'nın aslî müslim tebaasına göre nasıl olduğu konusunda yapılacak olan çalışmalar konunun daha iyi aydınlanmasını sağlayacaktır. Aynı din ve ırka mensup dahi olsalar, birbirinden farklı milletleri ortak ve genel bir egemen otorite ve/veya ad altında toplamak; böylesi farklı toplumları aynı çatı altında birleştirerek güçlü bir devlet kurmak, ilk bakışta câzip bir fikir gibi gelse de tarih bunun yanıltıcı olduğunu göstermiştir. Halkları aynı dine inansalar da farklı egemen güçlerin/devletlerin, birinin diğerine kendiliğinden boyun eğerek onun egemenliği altına girdiğinin örneği yoktur. Hattâ tarih, Müslüman devletler arasında yaşanan büyük savaşların örnekleriyle doludur. Her devlet kendi ülkesi dâhilinde tam ve üstün bir egemenlik yetkisi kullanır⁸⁸.

Neticede İslâm ülkesine (dârüislâm) girmek isteyen yabancı gayri müslime (harbî) can ve mal güvencesi sağlayan taahhüt veya sözleşmeye eman; bu güvenceye sahip olana *müste'men* denir. İslâm devletiyle arasında barış antlaşması bulunmayan yabancı devlet tebaasına *harbî* denir. Osmanlı ülkesine ticaret, turizm ve inanç-ibadet gibi geçici niyetlerle girmek isteyen yabancıların/müste'menlerin eman adı verilen belli bir izinnâme almaları gerekirdi. Eman, müste'menler ile devlet arasında akdedildiği kabul edilen günümüzdeki "*yabancı ülkeye geçici maksatlarla giderken aranan vize*"ye benzetilebilecek olan geçici bir izin mutabakatıdır. Ayrıca ülkede yabancıların elçilik ve konsolosluk kurması için de bu yol kullanılmıştır. İstanbul'un fethinden sonra Venedik ve diğer Avrupa şehir devletlerine ahidnâmeler yoluyla emanlar

⁸⁴ Önkal, Ahmet. "Civar", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 34. Ayrıca bkz. Bozkurt, Müste'men, s. 364.

⁸⁵ Özel, Ahmet. "Müste'men", *DİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 140.

Madde için bkz. *Osmanlı Hukukçuları Gözünden Tabiiyet Hukuku*, Ed. Ahmet Kılınç, (Transliterasyon: A. Vefa Karataş/S. Betül Doğangüzel/Betül Argunhan vd), s. 59.

⁸⁷ Karakoç, s. 128.

⁸⁸ Eski Nutuk, s. 276; Yeni Nutuk, s. 389.

verilmiştir. Onlar da buna dayanarak İstanbul'da dâimî elçilikler, büyük şehirlerde ise konsolosluklar açmışlardır. Ahidnâmelerle bahsedilen bu elçilik imtiyazlarında sorun yaşanmamıştır; bu, zaten uluslararası hukukta dostluk, sadakat ve mücâmet temelinde, barışçıl ilişkiler adına olması gereken bir uygulamadır. Nitekim Osmanlı tarihinde, önceden ahidnâme verilen bir devlet sonradan düşmanca tavır takınırsa veya iki devlet arasında bir savaş vuku bulursa bu devletin elçi ve konsolosu ağır hakaretlere mâruz bırakılarak Yedikule'ye kapatılırdı⁸⁹.

Eman, özellikle gayrimüslim yabancıların barışçı amaçlarla ülkeye girebilmesini sağlaması açısından Osmanlı hukukunun önemli bir parçası olmuştur. Ancak bu müessesenin, yabancı devletler ve içerideki basiretsiz devlet adamlarınca çeşitli siyasî ve ekonomik amaçlarla kötüye kullanıldığı da vâkîdir. Bu durumda sistemin açık noktalarının kapatılması için tedbir alınması gerekirken etkili düzenlemeler yapılamadığı görülmektedir. Örneğin emanlı tüccar, işlerini kendi elçi veya konsolosları vasıtasıyla yürütmeliyken çeşitli gerekçelerle, doğrudan Osmanlı makamlarını sıkıştırarak onlara iş gördürmeye başlamışlardır. O dönemde devletin bundan rahatsız olduğu anlaşılmaktadır⁹⁰. Normalde müste'men tüccara, mensup olduğu devlete verilen ahidnâme hükümlerine göre beratlar verilir; bu doğrultuda ülkede buldukları süre zarfında can, mal ve ırzları güvenceye alınır. Bazı hâllerde müslüman ve zimmî Osmanlı tebaası olan tüccara nazaran kıyafet serbestliği ve benzeri çeşitli imtiyaz ve muafiyetler tanınırdı⁹¹.

Müste'menlik geçici bir durum olduğundan normal şartlarda, klasik fıkha göre en çok bir yıl sürebilirdi. Bu bir yıllık süre, "*sürekli kalsınlar*" diye değil en çok bu süre sonunda ülkelerine dönmeleri için konulmuştur. Nitekim müste'menlik, ülkede sürekli kalmanın ve vatandaşlara ait yükümlülüklerden kaçmanın bir yolu olarak kullanılamayacağı gibi, aslî vatandaş olmak için hukuku dolanmanın aracı da yapılamazdı. Ülkede buldukları kısa/belirli süre içinde müste'menlerin de uyuşmazlıkları olabilir ve mahkemelere intikal edebilirdi. Müste'menler ülkede kaldıkları sürece, genel emniyet, asayiş ve düzeni bozmayacaklarına dair yükümlülük altına girerken; devlet de sınırları içindeyken onların can, mal, aile ve namuslarının güvencesini sağlamayı üstlenirdi. Ülkede suç işleyen herkes -Müslüman-zimmî-müste'men ayırt edilmeksizin-Osmanlı yargısına tâbi olurdu. Ceza hukukunda yabancılar, kural olarak her konuda Müslümanlarla eşit görülmüştür. 1583 tarihli bir kanunda "*tüm imparatorlukta suçlar karşılığı konulan örfî cezalar*"dan bahsedilmektedir. Ceza hukukunun devletin egemenlik hakkına dayanması sebebiyle taşıdığı mülkîlik ve genellik özellikleri nedeniyle sancak kanunnâmelerinin ceza kısmında ayrıntıya girilmeden "*kanun-ı kadîm-i Osmanî'ye müracaat olunması*" gerektiği ifade edilmekle yetinilmiştir⁹².

⁸⁹ İpşirli, s. 78.

Bu konuda 1699'da İstanbul kaymakamı, İstanbul ve Galata kâdılarına hitaben çıkarılan ve "müste'men tüccarın elçileri marifeti ve arzlarıyla müracaat etmeyip kendi arzuhâli ile iş görmesine engel olunması ve bu nevi arzuhâllerin reddedilmesini emreden" bir ferman örnek gösterilebilir (İpşirli, s. 79).

⁹¹ İpşirli, s. 78.

⁹² İnalçık, Halil. *Seçme Eserleri I-II, Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klâsik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Mayıs 2009, s. 235-236.

On beşinci yüzyıldan itibaren Batılı devletlerin tebaası olan yabancılara kapitülasyon anlaşmaları yoluyla bazı ayrıcalıklar tanınmaya başlamıştır⁹³. Devlet tüccara verdiği bu imtiyazlarla teneke, kumaş, demir gibi ihtiyaca matuf malları sağlamanın yanı sıra bunları, Avrupa devletlerinden bazılarıyla yakın ilişki kurup diğerlerini dışta bırakmak şeklinde bir siyaset oyununun aracı olarak da kullanmıştır. Bu konuda verilen tüccar beratlarında yabancı devlet uyruklarına verilen imtiyazlar ve şartları yer almıştır⁹⁴. Paris Andlaması'ndan sonra uluslararası andlaşma hâline gelen bu imtiyazlar, Fatih zamanındaki gibi “*padişahın verdiği ve gerek kalmadığında da geri alabileceği*” niteliğini kaybetmiştir. Bu tarihlerden itibaren Avrupa devletlerinin vatandaşlarının hukukî durumları bakımından müste'men statüsü artık yavaş yavaş İslâm hukukunun esaslarından ayrılarak yabancılara ayrıcalık tanıma esası üzerine kurulu bulunan kapitülasyona dönüşmeye başlamıştır⁹⁵. İslâm hukuku, müste'menin bir yıldan fazla ülkede kalmasını öngörmemekte yani yabancıların turizm, dinî ziyaretler veya sosyal ilişkiler gibi geçici niyetlerle ülkeye girmesine izin verilse bile en çok bir yıl kalabileceklerini kabul etmektedir⁹⁶.

Ülke, devletin egemenlik alanı olduğundan kural olarak yabancılar, Osmanlı topraklarında buldukları sürede Osmanlı hukukuna ve mahkemelerine tâbi olmalıydı. Kapitülasyonlar olmasa bile eman ile bütün yabancılara şahsî hak ve özgürlükler, geniş ayrıcalıklar şeklinde zaten tanınmıştı. Bu özgürlükler kapsamında müste'men köle edilemez ve mallarına ganimet olarak el konulamaz; sırf özel hukuk konularında kendi aralarındaki uyuşmazlıklarda konsolosluk mahkemelerine başvurup kendi kanunlarına göre yargılanabilirlerdi⁹⁷. Kapitülasyonlar ticari amaçla yapılan andlaşmalar olup İslâm hukukuna göre devletin, kendi müslim-gayrimüslim (zimmî) vatandaşlarının aleyhine hüküm barındıramaz; gayrimüslimin durumunu müslimden daha üstün kılamazdı⁹⁸. Buna rağmen kapitülasyonlar sadece siyasî ve yargı alanında değil idarî ve malî bakımdan da yabancılara Osmanlı ülkesinde Osmanlı vatandaşlarından üstün, imtiyazlı bir durum sağlamıştır. Çünkü aynı ticarî işin bir ortağı Müslüman tebaa, bir ortağı müste'men olduğunda müste'men bu işten kârlı çıkmaktaydı. Çünkü -tebaası olduğu devlete tanınan imtiyazdaki şarta göre- sadece %2-%5 arasında değişen bir gümrük vergisi ödemekle yetinmekteydi. Buna rağmen yerleşik yabancılar, o sırada tahtta olan padişah döneminde hangi devlete daha az vergi kabul edilmişse onun vatandaşlığına geçerek kârlarını daha da arttırmak yoluna gitmişlerdir⁹⁹.

⁹³ Kimi yazarlara göre Fatih Sultan Mehmet verdiği ilk ahidnâme ile patrikliğe önceden de mevcut olan dinî ayrıcalıklarının yanında büyük bir siyasî yetki de vermiştir. Bu yeni *siyasî-adli yetki* tüm Ortodox reâyayı da kapsamına almıştır (Bu görüş sahipleri ve dayanakları için bkz. İncelik, Halil. “The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans”, *Essays in Ottoman History*, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s. 195). Ayrıca bkz. Konan, Belkis. Osmanlı Devleti'nde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukukî Durumu (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2006, s. 187.

⁹⁴ Osmanlı'da tercümanlara tercüman, tüccara ticaret yapma serbestisini gösteren beratlar verilirdi (Shaw, Modern Türkiye-1, s. 229).

⁹⁵ Süreç için bkz. İ.Karakoç, s. 184 vd. Kapitüler hükümler, genel kuralın istisnası olarak kabul edilmektedir (Mumcu, Ahmet. *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara, 1976, s. 87-97. Vatandaşlık konusunda yaşanan dava örnekleri için bkz. Konan, Tez, s. 187).

⁹⁶ Yerleşik yabancılık hakkında bkz. İ.Karakoç, s. 175, 177, 180.

⁹⁷ Konan, Tez, s. 41 vd.

⁹⁸ Konuya ilişkin âyetler (Bakara: 146, 221; Al-i İmran: 55) ve hadisler (Beyhakî, “Teyemmüm”, 5; Buhârî, “Rikâk”, 45) vardır. Ayrıca bkz. Tayfur, Sabğatullah. “Âl-i İmran Suresinin 55. Ayeti Bağlamında Hristiyanlar İle Diğer Ümmetler Arasındaki Üstünlük Meselesi”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, C. 2, S. 2, 2018, s. 82-91.

⁹⁹ Shaw, Modern, Türkiye-1, s. 230.

Gayrimüslimler karışık özel hukuk davalarında, Müslümanların taraf olduğu davalar ve ceza davalarında şer'î mahkemelerde yargılanırken¹⁰⁰ müste'menler, kendi aralarındaki *özel hukuk uyumsuzluklarında* konsolosluk mahkemelerinin yargı yetkisine tâbî kılınmışlardır¹⁰¹.

Dârü'l-harpte bulunan ya da oradan gelen yabancıların hepsine harbî denir. İslam devleti tebaasından olup dârülharbe emanla girenlerle, dârülharp tebaası olup bir İslam ülkesine emanla girenlere müste'men denmekle birlikte bunlar harbî olmaktan çıkmazlar¹⁰².

İslâm hukukunda hak ve borçlara sahip olmada kişinin dini önem taşıdığından vatandaşlık-yabancılık dendiğinde, bugünkü anlamda yabancılık hukukundan ziyade *İslâm ülkesindeki gayrimüslimlerin hukukundan* bahsedilmektedir. Fakat Osmanlı ülkesinde İran gibi Müslüman ülkelerin de tebâları vardı. *Tâbiyet-i Osmaniye Kanunnâmesi*'nin kabulüne kadar her Müslümanın, Müslüman tebaaya tanınmış olan haklardan aynı şekilde yararlandığı söylenemeyeceği gibi İranlılar, Müslüman olmalarına rağmen mezhep farklılığı nedeniyle genellikle harbî muamelesine tâbî tutulmuşlardır. Sonuçta özel hukukta da kamu düzeninden olan hükümler bulunmaktadır. *Tâbiyet-i Osmaniye Kanunnâmesi*'nin kabulü ile başlayan dönemde Osmanlı-yabancı ayrımının, modern devletlerarası hukuk gözetilerek laik esaslara uygun hâle getirilmeye başlandığı söylenebilir¹⁰³.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sona ermesine kadarki süreçte yabancıların haklarının emandan kapitülasyona doğru evrilen bir çizgide tayin edildiği görülmektedir. Eman, bir yabancıyı İslâm topraklarında korumak; kapitülasyon ise, savaş sonunda düşmana bir toprak parçasının teslimi karşılığında yapılan veya bir devletin diğer devlet topraklarındaki vatandaşlarına ticaret, yargı yetkisi vs. konularda ayrıcalık tanımak amacıyla yapılan anlaşmalardır¹⁰⁴. Başlangıçta ülkedeki yabancılara gösterilen nezaket boyutunda olan ve birer *ihsan* kabul edildiğinden padişahın dilediğinde geri alabileceği bu lütuflar, zamanla ağır şartları olan ekonomik-adlî-hukukî prangalara dönüşmüştür. Osmanlı, çok çaba harcamasına rağmen *Birinci Dünya Savaşı*'na kadar, kapitülasyon kısıkcından kendisini kurtaramamıştır. Bunlar ancak 26 Ağustos 1914'te karşı taraftaki devletlerin muhalefetine rağmen, tek taraflı olarak ilgâ edilebilmiştir¹⁰⁵. Karşı tarafın kabulü bulunmadığından bunun tam bir ilgânın sonuçlarını doğurması beklenemez. Ama buna

¹⁰⁰ Kenanoğlu, Mit, s. 210. Örnek davalar için bkz. Karakoç, s. 181. Konuya ilişkin İslam hukukunun teorik tartışmaları için bkz. Bozkurt, Müste'men, s. 375; Östen Esirgen, s. 187.

¹⁰¹ İslam hukukundaki durum için bkz. Bozkurt, Müste'men, s. 388 vd.

¹⁰² Konan, Belkis. "1915 Tarihli 'Memâlik-i Osmaniye'de Bulunan Ecanibin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat'a Göre Yabancıların Osmanlı Devletinde Hukukî Durumunun Değerlendirilmesi", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri Kitabı*, s. 225. Özel, Ahmet. "Harbî", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 113.

¹⁰³ Ökçün Gündüz. *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti*, Ankara, 1962, s. 25-27; Konan, Belkis. Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukukî Durumu (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2006, s. 7.

¹⁰⁴ Kapitülasyon, "teslim olma" demektir (Aybay, Rona. *Yabancılar Hukuku*, 2. Bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 64). Karakoç, s. 147 vd. Ekonomik, sosyal, teknik ve askerî alanda güçlü ülkelerin Güney Doğu Asya ve Afrika ülkeleri ile Osmanlı topraklarında kendi vatandaşları lehine sağladığı ayrıcalıklar ve kolaylıklar kapitülasyonun özel bir kullanım şeklidir (Çelikel/Gelgel, s. 38-39). Shaw, *Modern Türkiye-1*, s. 229-230.

¹⁰⁵ İrade-i Seniyye için bkz. *Düstur*, 2. Tertip, C. VI, s. 1273 (Özkorkut, Nevin Ünal. "Kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar", *AÜHF*, C. 53, S. 2, s. 92).

rağmen devlet biraz rahat nefes almış, hemen bir kanunla gümrük vergilerini %14-15'e çıkarmış¹⁰⁶, vergi toplama yetkisini kendi uhdesine alabilmiş, yabancı posta idarelerini kapatmış, Osmanlı mahkemelerinin yetkisini yeniden¹⁰⁷ tanımıştır. Öncesinde bunların hepsi, uluslararası anlaşmalar ya da anlaşmaya konulan kapitüler hükümler yoluyla (kapitülasyon) yabancıların önceliğine geçmişti¹⁰⁸. Türkiye'deki yabancıların hukukî durumunu düzenlemek üzere 23 Şubat 1330'da (8 Mart 1915) "*Türkiye'de Bulunan Yabancıların Hak ve Vazifeleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" çıkarılmıştır¹⁰⁹. Bu gelişmelerin ardından bir dünya savaşı ve Lozan'a (24 Temmuz 1923) kadar uzanan süreç gelmiştir¹¹⁰.

Ç. Ecnebîlik

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce, yabancı kapsamına harbî ve müste'menler girmektedirken Tanzimat'tan sonra bir de ecnebîlikten bahsedilmeye başlanmıştır¹¹¹. Sınırları belirlenmiş tam bir ayırım olmamakla birlikte¹¹² bu kavram farklılaşmasına gidilmesinin nedeni yukarıda belirtilen, her biri Müslüman da olsa farklı egemen erklere/devletlere bağlı olan kişilerin durumunun açıklığa kavuşturulması lüzumu olabilir. Nitekim Tanzimat sonrasında Müslüman olup olmadığına bakılmaksızın Osmanlı tebaasından olmayan herkes için *ecnebî* kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. On dokuzuncu yüzyılda Müslüman ve gayrimüslim ecnebîlere ait davaların Mahkeme-i Osmaniyye'de görüleceğini konu alan bir Dâhiliye Nezareti yazısında "Binâenaleyh *müslim teb'a-i ecnebiyyeye* ait miras ve tereke davalarının da rüyeti ale'l-ıtlak mehâkim-i Osmaniyye'ye ve..." ifadesi kullanılmıştır¹¹³. Aynı ifade Memâlik-i Osmaniye'de Bulunan Ecânibin Hukuk ve Vezâifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ın 4'üncü maddesinde "...Şu kadar ki, *gayrimüslim tebaa-i ecnebiyyeye* müteallik olup da..." şeklinde yer alır. Bu ifadeden "müslim ecnebîlerin" de olduğu sonucuna varmak mümkündür. Sonuç olarak ecnebî dendiğinde

¹⁰⁶ Çelikel/Gelgel, s. 46. Kapitülasyonlarla belirlenen gümrük vergileri genellikle %2-%5 arasında değişmiştir (Shaw, Modern Türkiye-1, s. 230).

¹⁰⁷ Kapitülasyonlar 1856 Paris Kongresi sürecinde kaldırılmak istenmiş ve 1914'te bir irade-i seniyye ile kaldırdığı ilân edilmiştir. Bunu bildirmek için yabancı devletlere gönderilen notada, adli kapitülasyonların, devlet egemenliğinin önemli bir unsuru olan yargı hakkını sınırlandırıldığından bahsedilmiştir. 1914'te (20 Eylül 1330) "*İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Üzerine Ecanib Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Talimatname*"yi hazırlanarak vilayetlere gönderilmiştir. Talimatname'de, devletin yargı yetkisi üzerindeki yabancı etkisini kaldırmaya yönelik alınan tedbirler bildirilmiştir (Özkorkut, s. 92).

¹⁰⁸ Oldukça uzun bir zaman zarfında, emandan kapitülasyona geçiş süreci için bkz. Karakoç, s. 164 vd.

¹⁰⁹ Bozkurt, Gülnihal. "A.B.D Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri", *Jale G. Akipek'e Armağan, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi*, Konya, 1991, s. 178.

¹¹⁰ Çelikel/Gelgel, s. 46 vd; Aybay, Yabancılık, s. 65-66. Ayrıca bkz. Shaw-Shaw, s. 435 vd.

¹¹¹ Arapça "c-n-b" acnab, bir şeyin merkezine göre kenar, daha dış taraf demektir (<https://www.etimolojiturkce.com/arama/ecnebi>); <https://www.etimolojiturkce.com/arama/canib>). Ecnebî kelimesi ilk olarak Neşri'nin, *Kitab-ı Cihannümâ* (1492) adlı eserinde (<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/ecnebi>) ve "askeri sınıftan olmayan, tımarlı olmayan" [Mühimme Defterleri, 1564] ra'yyetden bilâ-emr timâra çıkan ecnebîlerdür (Meninski, Thesaurus, 1680) şeklinde geçmiştir. Bunun Batı dillerindeki karşılığı peregrinus, extraneus, alienigena, qui non est sanguine, aut affinitate junctus gibi yabancı, garip, dışarıklı, hısım ve akraba olmayan anlamına gelen kelimelerdir (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/ecnebi>). Ayrıca bkz. Özcoşar, İbrahim-Akman, Ekrem. "Osmanlı Kudüs'ünde Ecnebi Kilise Arazilerinin Vergiden Muafiyeti Meselesi", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 18(2), 2018, s. 17.

¹¹² Tanzimat sonrasında her iki kavramın birlikte kullanıldığı görülür (Konan, 1915, s. 226).

¹¹³ BOA, 04 C 1335 H, Dosya No: 28, Gömlek No: 5, DH.MB.HPS.M. (Konan, 1915 s. 233, dn. 24); (Konan, 1915, s. 233, dn. 21); Konan, Din ve Vicdan, s. 169. Özcoşar-Akman, s. 17.

en genel anlamıyla eski Türkçede yabancı yani, *Osmanlı Devleti*'ne vatandaşlık bağı ile bağlı olmayan kişiler anlaşılmaktadır¹¹⁴. Çalışmamızda müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın *Osmanlı Devleti* ile arasında bir tâbiyet rabitası olmayarak Osmanlı ülkesinde bulunanları ifade etmek üzere *yabancı* sözcüğü kullanılmıştır. Nitekim Tanzimat'tan sonra sadece gayrimüslimlerin değil Müslümanların da yabancı olarak kabul edilmeye başladığı bir sürece girilmiştir. On dokuzuncu yüzyılda diplomat, tüccar, âlim, misyoner ve din adamları olmak üzere Osmanlı ülkesine çok sayıda ecnebî gelip her yere yerleştiklerinden resmî yazışmalarda sıklıkla *düvel-i ecnebiye*, *tüccar-ı ecnebiye* gibi ifadeler rastlanmaktadır. Sadâret başta olmak üzere Hariciye, Dâhiliye ve Maarif nezâretlerinde Sadâret Divânı Düvel-i Ecnebiye Evrakı, Emniyet-i Umumiye Ecânib Kalemi, Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği gibi ecnebilere özgü bürokratik birimler oluşturulmuştur¹¹⁵.

D. Tâbiyet-i Osmaniyyeye Dâir Kanunnâme¹¹⁶ ve *Osmanlı Devleti*'nin Uluslararası Hukuka Uyum Süreci

Tanzimat Fermanı'ndan sonra tebaa arasında müslim gayrimüslim ayrımına gidilmemiş, ferman ve anayasal belgelerde hak ve yükümlülüklerden bahsedilmeye başlanmıştır. Osmanlı, bu dönemde tebaasını belirlerken modern uluslararası hukukun esaslarını benimsemiştir. Vatandaşlığın sonradan kazanılmasında *Tâbiyet-i Osmâniyye Kanunnâmesi* yapıncaya kadarki süreçte müslim-gayrimüslim ayrımı aslî Müslüman tebaanın aleyhine işlemiştir. *Osmanlı Devleti*'nde yabancı elçilik ve konsoloslukların tercümanlarına tanınan cizye vb. tekâliften muafiyet gibi haklar, elçi ve konsolos olmayan gayrimüslim tebaaya son derece cazip görünmüştür.

On beşinci yüzyıldan itibaren yabancı devletler önce tercüman, din adamları, sefirlik memurları ve ailelerine¹¹⁷ diplomatik ve dinî ayrıcalık veren beratları haksız şekilde arttırmışlardır. Bu imtiyazlara gayrimeşru yollarla tüccarları da dâhil ederek bir suistimal sürecini başlatmışlardır. On sekizinci yüzyıldan sonra *Osmanlı Devleti*'nde konsolos, tercüman ve bunların yardımcılarının yanı sıra gayrimüslim reâyâdan bazı tüccar da berat almaya başlamıştır¹¹⁸.

¹¹⁴ Konan, 1915, s. 226.

¹¹⁵ Osmanlı Arşiv Rehberi, 2010'dan aktaran, Özcoşar-Akman, s. 18.

¹¹⁶ Tâbiyet-i Osmaniyyeye Dâir Kanunnâme, 11 Kanûn-ı sâni 1284/9 Şevval 1285/23 Ocak 1869 (*Düstur*, Tertib-i Evvel, C. 1, s. 16–18). Karakoç, s. 218 vd.

¹¹⁷ Bu konudaki en önemli örnek Kudüs'tür. Büyük devletlerin burada egemenlik mücadelesine giriştikleri görülmektedir. Önce Osmanlı vatandaşı olmayan gayrimüslimler tarafından kutsal mekânlara yakın yerlerden araziler alınmış buralara kilise ve manastırlar inşa edilmiş ardından Avrupa devletleri *Osmanlı Devleti* nezdinde buralar için arazi ve emlak vergisi muafiyeti başta olmak üzere giderek artan ayrıcalıklar talep etmişlerdir (Özcoşar-Akman, s. 17 vd).

¹¹⁸ Bağış, Ali İhsan. *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750–1839)*, 2. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 1998, s. 17 vd; Genç, Y. İhsan, *Osmanlılarda Beratlar (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1988, s. 8-10. Ayrıca bkz. Aybay, *Vatandaşlık*, s. 71.

İlk tercümanlar ata binebilmek, sakal uzatabilmek, cizyeden muaf olmak gibi normalde gayrimüslimlerin sahip olmadığı kimi hakları kullanabilmekteydi. Bunun üzerine yabancı elçilik ve konsolosluklar isteyen tüccara bu beratları temin ederek karşılığında maddî menfaatler sağlamaya başlamışlardır. Normalde her milletin konsolosları kendi tüccarının işlerinde onlara yardımcı olmak, gelen mallarını kaydetmek, belirlenen vergileri toplamak yetkisiyle donatılmış olup bu yetki ona padişah beratıyla sağlanırdı. Gemiler ancak konsolosun izniyle limandan ayrılabilir, ihtilâflar konsolos tarafından çözüldü. Konsolosun şahsı, hizmetkârları ve hayvanları her türlü müdahaleden korunur, malları gümrük resminden muaf tutulurdu. Osmanlı yetkililerinden yardım istemesi mümkün olan elçi ve konsoloslara birer çavuşla bir veya daha fazla yeniçeri görevlendirilirdi¹¹⁹.

Tercümanlık beratı taşıyanların sayısının giderek artmaya başlamıştır. Aslında tercüman olarak tescil edilenlerin çoğunun, tercümanlık beratındaki şehirlere hiç gitmemiş, ticaretle uğraşan ve lisan dahi bilmeyen kimseler olduğu tespit edilmiştir¹²⁰. Gerçekten de tercüman olanlara bazı diplomatik ayrıcalıklar tanınması doğal olmasına rağmen tüccar için aynı şey söylenemez. Osmanlı'da ayrıcalık kullanmak isteyenler bununla da sınırlı kalmamıştır. İstanbul'daki elçiler, zimmî tüccarı büyük paralar karşılığında *himayeleri* altına almaya başlamışlardır¹²¹. Bazı yazarlar bu durumu “*yabancı himayesinin ticarîleşmesi*” olarak nitelendirmiştir. Bu yolla yabancı devletlerin himayesi altına giren Osmanlı tebaasının sayısının giderek artması, himaye sisteminin *Osmanlı Devleti*'ni zayıflatmaya yönelik bir politika olup olmadığının sorgulanmasına yol açmıştır¹²². Çünkü zamanla kapitülasyon özelliği kazanan imtiyazların, yabancılara ticarî ve hukukî ayrıcalıklar, can, mal, mesken ve iş yerleri için dokunulmazlık sağlaması, yerli tüccarın imtiyaz sahibinin himayesine sığınmasına yol açtığından millî egemenliği zayıflatacağı gün gibi ortadadır.

Yabancı sefaretler, zimmîleri elçilik korumasına almak ve onları da elçilik imtiyazlarından yararlandırmak için ya tercüman beratı¹²³ veya “patente”¹²⁴ adı verilen bir belge temin etmişlerdir. Emanlı tüccarın Osmanlı ülkesinde yararlandığı muafiyet ve imtiyazları gören birçok Osmanlı tebaası zimmî, *tercüman* veya *müste'men tüccar* adı altında, elçiliklerden “patente” temin ederek müste'men statüsüne girmenin bir yolunu bulmuşlardır. Ahidnâmelerde yabancı devlet elçilerine bu konuda sınırlı kontenjan tanınması dahi suistimallerin önüne geçememiştir. Ticarî ve siyasî açıdan Osmanlılar aleyhine olacak şekilde pek çok zimmîyi imtiyazlı müste'mene çeviren

¹¹⁹ İnalçık, İmtiyazat, s. 246.

¹²⁰ Demiryürek, Mehmet. “İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu”, *Bellekten*, C. LXXX, S. 288, Ağustos 2016, s. 439 vd.

¹²¹ Bağış, s. 29.

¹²² Boogert, Maurits H. Van den. *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi, 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Berathılar*, (Çev. Ali Coşkun Tuncer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak, 2014 İstanbul, s. 62; Bozkurt, A.B.D, s. 179.

¹²³ Berat ile patente farkı için bkz. Bağış, s. 30. Berat, bir memuriyete atanan, kendisine bir devlet gelirden tahsis yapılan, devlete ait bir arazinin kullanma hakkı verilen veya bir imtiyaz/muafiyet tanınan kişilere bu görev, tahsis ya da imtiyazın ne olduğu ve sınırlarını belirten resmî yazılı belgedir. Beratı veren padişahın tuğrasını taşıyan bu belge tuğranın sahibi olan padişahın saltanatı süresince geçerliydi. Beratın yeni tahta çıkan padişah zamanında da devam etmesi isteniyorsa *tecdid/yenileme* yapılırdı (Kütükoğlu, Mübahat. “Berat”, *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 472-473.

¹²⁴ İpşirli, Mehmet. “Eman”, *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 78; İnalçık, İmtiyazat, s. 251.

elçiliklerin başında Rusya elçileri gelmektedir¹²⁵. Devlet, bu zararlı uygulamadan kurtulmak için on sekizinci yüzyılda birçok ferman çıkarmış ancak dış siyasetteki gücünün zayıflığı yüzünden istediği sonucu alamamıştır¹²⁶.

Bir süre sonra aynı yolla sefaretlerin bu defa kendi devletlerinin *vatandaşlıklarını* dağıtmaya başladıkları bir sürece girilmiştir. Yabancı devlet vatandaşlığını satın alan Osmanlı tebaasının *Osmanlı Devleti* tebaalığının da sürüp sürmeyeceği tartışması gündeme oturduğunda, henüz *Osmanlı Devleti*, vatandaşlık kavramını tanımlamış değildi. Bu yüzden öncelikle hukukî bakımdan her yönü ile *Osmanlı Devleti* vatandaşlığının tanımı, unsurları, şartları, hüküm ve sonuçları belirlenmeliydi. Buna bağlı olarak vatandaşlığın nasıl kazanılacağı ve kaybedileceği konuları da yine hüküm ve sonuçları ile bir hukuk normu hâline getirilmeliydi. Çünkü hukukta *belirlilik* esas olup adalet ve güvenilirliği sağlamanın tek yoludur. İçtihat tarzındaki hukuk sistemi, istisnalarla dolu kanunnâmeler ve andlaşmalar bir başıboşluk ve sistemsizlik yaratmıştır. Nitekim Osmanlı sınırları içinde, Müslüman ve gayri müslim tebaa ile ahidnâmeli devletler tüccarı farklı şartlarda ticaret yapmaya başlamışlardır. Ticarî hayatta ahidnâmeli tüccar, dış ticaret açısından Osmanlı tebaasından daha imtiyazlı hâle getirilmiştir. 1838-1840 yılları arasında İngiltere başta olmak üzere Batılı devletlerle imzalanan ticaret anlaşmalarını müteakip Osmanlı topraklarına yüzlerce yabancı tüccar gelerek yerleşmiş tecrübesiz ve sermayesiz Türk tüccarını piyasanın dışında bırakmıştır¹²⁷.

Beratlı sayısındaki normal dışı artış yüzünden, 1850’de hükümet tarafından cılız önlemler alınmaya çalışılmışsa da bunlar geçici ve yetersiz kalmıştır. Himaye, yabancı bir devletin vatandaşlığını kazanmaya dönüştüğünde, artık beratlılık değil; yabancılık statüsü söz konusudur. Bu aynı zamanda halk unsuru vasıtasıyla ülke topraklarının savaşmadan ele geçirilmesi, el değiştirmesi demektir. Bunun için derhâl *Osmanlı Tâbiyet Kanunnâmesi* yürürlüğe konulmuş¹²⁸; ülkedeki tâbiyet suistimallerinin önüne geçilebilmesi için önlem alınacağı konusunda yabancı elçilikler uyarılarak *Osmanlı Devleti*’nin çabalarına katkıda bulunmaya çağırılmışlardır. Ama çıkarlarının elden gideceğini düşünen devletler para karşılığı vatandaşlık dağıtmaktan vazgeçmemişlerdir. *Osmanlı Devleti* sırf yabancı devletleri de çözüme dâhil edebilmek için ülke içinde yabancılara gayrimenkullerde tasarruf hakkı tanımak şeklinde, adeta ödül gibi bir ödün vermiştir¹²⁹. *Osmanlı Devleti*’nin memurlarının bu Kanunnâme’nin uygulanmasıyla ilgili denetimi sağlıklı yapamamaları, önemine tam vakıf olamadıkları için müsamaha göstermeleri nedeniyle

¹²⁵ Patente uygulamasını en çok Rus elçiler kötüye kullanmıştır (Bağış, s. 31).

¹²⁶ Örneğin, 1722’de *III. Ahmed*, İzmir ve civarındaki kâdılıklara bu hukuk dışı uygulama hakkında teferruatlı bilgiler de vererek önlenmesini istediği bir ferman göndermiştir (İpşirli, s. 79).

¹²⁷ İthalat/ihracat oranını gösteren tablo için bkz. Shaw-Shaw, s. 159.

¹²⁸ Kanunnâme’den önce yapılan bazı hukukî düzenlemeler de vardır (Bozkurt, ABD, s. 178). Kutsal yerlerle ilgili olarak mahmiliğin kötüniyetle uygulanması örnekleri için bk. Engelhardt, s. 68; Davison, Roderic. *Reform In The Ottoman Empire, 1856–1876*, Princeton University Press, Princeton, USA, New Jersey, 1963 s. 273; Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, (1839–1914)*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1996, s. 139 vd; Unat, Vatandaşlık, s. 1–3.

¹²⁹ Avusturya, Danimarka gibi yabancı devletler, “Ecânibin Memâlik-i Osmaniyye’de Emlâke Hakk-ı Tasarruflarını Mutazammın 7 Safer 1284 Tarihli Kanun”a dâhil olmak üzere çeşitli tarihlerde birer protokol imzalamışlardır. Kimi devletler bu protokolü imzalamayıp dışında kalmışlarsa da kişiler başka devlet vatandaşlığı üzerinden yine de emlak tasarrufu hakkına sahip olmuşlardır (Altuğ, Yılmaz. *Yabancıların Arazi İktisabı Meselesi*, 4. Bası, İstanbul, 1976, s. 61). Ayrıca bkz. Karakoç, s. 236 vd.

imtiyazların daha da genişlemesi sonucu ile karşı karşıya kalınmıştır¹³⁰. Osmanlı topraklarında *Müslüman vatandaşla eşitlik değil, kendisi için ayrıcalık isteyen gayrimüslim tebaa*, kazandığı yabancı devlet vatandaşlığının hukukî sonucu olarak pasaport edinmeye başlamıştır¹³¹. Nihayet *Osmanlı Devleti* tarafından 1869'da, Osmanlı vatandaşlık bağının kuruluş ilkelerini gösteren bir tâbiyet kanunu yürürlüğe konulabilmiştir. Kanun'un 5'inci maddesinde devletten izinsiz yabancı ülke vatandaşlığına geçenlerin bu yeni vatandaşlıklarının "*keenlemyekûn*" (yok) olduğu, Osmanlı vatandaşlıklarının geçerli sayılacağı belirtilmiştir. Kanuna göre, devletin izniyle yabancı devlet vatandaşlığına geçenlere ise Osmanlı tebaası değil, "*yabancı*" ahkâmı uygulanacaktır¹³².

1851 tarihli Fransız Vatandaşlık Kanunu'ndan¹³³ esinlenen bu Kanunnâme ile Osmanlı hukukunda vatandaşlık konusu, ilk kez bağımsız bir kanunla düzenlenmiş oldu. Kanun'un amacı, dağınık durumdaki vatandaşlık hükümlerini, tek bir metinde toplamak ve İslâm hukukuyla da bağdaşır şekilde Avrupa ülkelerinin hukuk sistemi ile uyumlu hâle getirmektir. Birinci maddeye göre, İslâm hukukuna da uygun şekilde anne ve babası/sadece babası Osmanlı vatandaşı olanlar, Osmanlı vatandaşı sayılmıştır. Ebeveyni yabancı olan çocuk Osmanlı ülkesinde doğmuşsa, çocuk reşit olduktan¹³⁴ itibaren üç yıl içinde seçimlik hakkını kullanarak Osmanlı uyrukluğuna geçebilirdi.

Önceden Osmanlı vatandaşı olup sonradan yabancı himayesi veya vatandaşlığına girenlerin bir kısmı yaptıkları bu işin sonuçlarının farkında bile olmamıştır. Bu durum, vatandaşlık değiştirenlerin hâlâ Osmanlı vatandaşı imişler gibi davranmalarından; örneğin hâlâ ülkede ikamet edip eski hukuklarını sürdürmelerinden de anlaşılabilir. Bu insanların, hukuken Osmanlı ya da yabancı vatandaşlığını seçmeleri gerektiğinin bilincinde oldukları söylenemez. Çünkü yabancı vatandaşlığı olup da sonradan Osmanlı veya yabancı vatandaşlığından birini seçmek ve sonuçlarına katlanmak durumunda kaldıklarında, bir kısmı yeniden aslî vatandaşlığı olan Osmanlı'ya geri dönmeyi seçmişlerdir. Bunu öngören *Osmanlı Devleti*, kanunu hazırlarken kapsamı daraltacak birtakım kesin belirleme ve sınırlamalara gidememiştir¹³⁵.

Konuyu bir örnek ile açıklamak devletin içinde bulunduğu çıkmazı daha anlaşılır kılabilir. O dönemde *Amerika*'yı dahi görmediği hâlde, parayla satın almak suretiyle Amerikan vatandaşlığına geçen Osmanlı tebaası kişiler, *Osmanlı Devleti*'nde ikamet etmeyi sürdürmüş ve işlerine devam edebilmişlerdir. İslâm hukukuna göre, bunlar müste'men de sayılamazdı. Çünkü tebaası oldukları ülkede (dârü'l-harp) fiilen yaşamamışlar, Osmanlı ülkesine de emanla girmemişlerdir. Burada olsa olsa, muvazaalı bir vatandaşlık değiştirme işlemi vardır. Esas işlem olan Osmanlı vatandaşlığı, görünürdeki işlem olan Amerikan vatandaşlığı ile gizlenmiştir.

¹³⁰ Ali Şahbaz Efendi. *Hukuk-u Düvel*, İstanbul'da Bağdatlıyan matbaasında tab olunmuştur, Nâşiri: Mehmed Âdil, 22 Aralık 1898, C. II, s. 231-232.

¹³¹ Bu hususlar *Kanunnâme*'nin girişindeki gerekçe kısmında yer almaktadır (Unat, Vatandaşlık, s. 8). Engelhardt, s. 69, 315-316; Bozkurt, Tek Hukuk, s. 23.

¹³² Bozkurt, A.B.D, s. 179.

¹³³ Seçimlik/tercihe bağlı (optional) çift (duble) toprak esasını (ius soli) benimseyen ve başarılı olmadığı düşünülen bu *Kanun*, 1889'da kapsamlı bir değişikliklerle yürürlükten kaldırılmıştır. 1889 Vatandaşlık Kanunu'nun, Fransa'nın bir göçmen ülkesi olduğu gerçeğine daha uygun olduğu düşünülmektedir (Bertossi, s. 3).

¹³⁴ Rüşt yaşının 20 olduğu ve diğer devletlerin hukuku hakkında bkz. Surûri, s. 8-10.

¹³⁵ Karakoç, s. 224. Osmanlı Tâbiyet Kanunâmesi'nin şerhi için bkz. Surûri, s. 59 vd.

Bilindiği gibi hukuk, esas niyete itibar eder. O halde bunların bir Osmanlı vatandaşının yükümlülüklerini taşıması ve hukukuna uygun davranması; işte bu noktada basiretli, doğru ve dürüst hukukçu ve devlet adamlarının “gerçek vatandaşlık”-“suni vatandaşlık” ayrımı yapması gerekirdi. İlgili kanun maddesinde sevk edilmiş olan hüküm, sadece Osmanlı iç hukukunun bir hükmü değil, hem iç hukukun, hem devletlerarası hukukun genel ilkelerinden birinin tekrarıdır¹³⁶.

Yukarıda açıklanan süreç, on yedinci yüzyıldan itibaren *Osmanlı Devleti*'nin ülkesinde ve insan unsurunda egemen olamamaya başladığının göstergesidir. Ayrıca kapitülasyonlar gereği, *Osmanlı Devleti*'nde yaşayan yabancı vatandaşların haklarını, Osmanlı yöneticilerinden daha ziyade yabancı devletlerin konsoloslukları koruduğundan fiiliyatta yabancı konsolosluklar Osmanlı yerel yöneticilerine, sömürgelerindeki mahallî yöneticileri gibi davranmışlardır. Onlar için kapitülasyonlar sömürgeciliğin bir aracıydı ve asla bırakılmamalıydı. Dolayısıyla bu konudaki mücadele, Osmanlı sınırları içerisinde Osmanlı yöneticileri ile konsolosluklar arasında sürekli bir sorun odağı olmuştur¹³⁷.

Devlet, kapitülasyonları kaldırma mücadelesi yaşadığı sırada Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir. *Osmanlı Devleti* kapitülasyonları tek taraflı olarak ilgâ etmişse de bu karar yabancı devletler tarafından kabul edilmemiş, protestolara konu olmuştur. Bu protestoda en çok ileri giden devletin, *Birinci Dünya Savaşı*'nda *Osmanlı Devleti*'nin müttefiki olan *Almanya* oluşu şaşırtıcıdır. Batılı devletler, Sevr Antlaşması'na bunları yeniden ve diğer galip devletlere de teşmil ederek - eski şartlarıyla- yerleştirmişlerdir. Kapitülasyonların iki taraflı olarak ve tümünden kaldırılması, ancak 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Andlaşması ile mümkün olabilmiştir¹³⁸. Lozan görüşmeleri sırasında baş delege İsmet Paşa kapitülasyonlara dayalı kurulan konsolosluk mahkemelerinin kararlarının ne denli keyfi ve adaletsiz olduğunu ispat etmiştir¹³⁹. Lozan Andlaşması'nda kapitüller hiçbir kayda yer verilmemiştir¹⁴⁰.

Bundan sonra *Osmanlı Devleti*'nde bulunan yabancıların hukukî durumu “*Memâlik-i Osmaniyye'de Bulunan Ecânibin Hukuk ve Vezâifi Hakkında Muvakkat Kanun*” ile düzenlenmiştir¹⁴¹. Altı madde ve bir geçici maddeden oluşan *Kanun*'un 1'inci maddesinde, Osmanlı ülkesinde bulunan ecnebîlerin “*Kanun-ı Esasî ile kavânîn-i sâirenin Osmanlılara bahşettiği hukuk-ı siyasiyye ve belediyyeden..*” yararlanamayacakları fakat buna karşılık devletin

¹³⁶ Karakoç, s. 226.

¹³⁷ Çolak, Mustafa. “Alman Siyonistleri ve Sadrazam Talat Paşa: Yahudilere Yurt Bulma Meselesi”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi, 1-5 Ekim 2018, Ankara, V. Cilt, (Göç ve İskan, İktisat Tarihi, Vakıflar Tarihi)*, (Haz.Semiha Nurdan – Muhammed Özler), TTK Yayınları, s. 177.

¹³⁸ Bozkurt, Batı Hukuku, s. 183; Özkorkut, s. 93; Bilsel, M. Cemil. *Devletler Hukuku, Giriş*, İkinci Bası, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul, 1940, s. 180–181; Aybay, Yabancılık, s. 67; İnalçık, Halil. “İmtiyâzât”, *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 252. Thayer, Lucius Ellsworth. “The Capitulation of The Ottoman Empire and The Question of Their Abrogation as it Affects the United States”, *AJIL*, C.XVII, 1923, s. 228. Ayrıca bk. Lozan And, m. 71, 138; Bilsel, M. Cemil. *Lozan*, Ahmet İhsan Matbaası Ltd., İstanbul, 1933, s. 69; Çelikel/Gelgel, s. 47; Karakoç, s. 262.

¹³⁹ Bozkurt, Batı Hukuku, s. 176.

¹⁴⁰ Atatürk, s. 644. Lozan'da yabancıların durumu ile ilgili tartışmalar için bkz. Bozkurt, Batı Hukuku, s. 179.

¹⁴¹ *Düstur*, Tertib-i Sâni, C. 7, numara: 149, s. 458; Takvim-i Vakâyi ile neşir ve ilânı: 27 Rabîü'l-âhir 1333, 1 Mart 1331, numara: 2111, (<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/71;file:///C:/Users/ASUS/Downloads/199609306-c7.pdf>). Berki, Osman Fazıl. “Ecnebilerin Hukuk ve Vazifeleri Hakkındaki Muvakkat Kanunda Teminat”, *AÜHFD*, C. 3, S. 2, 1946, s. 403.

kanunlarıyla Osmanlı tebaasına hasredilmeyen haklardan yararlanabilecekleri belirtilmiştir. İkinci maddede devletin güvenlik ve asayişine ilişkin kanunların -ecnebîler de dâhil- herkesi kapsadığı belirtilmiştir. Üçüncü madde, yabancıların hangi durumlarda modern uluslararası hukuka göre Osmanlı mahkemelerinden yararlanma ve başvuru hakları bulunduğunu açıklamaktadır. Dördüncü madde, yabancılara ait gayrimenkullerle ilgili davaların yargı yerinin -Osmanlı tebaası alâkadar olmasa bile- Osmanlı mahkemeleri olduğunu belirtmiş bazı istisnalar saymıştır. Bu maddede belli durumlarda kanunlar ihtilafı kurallarına atıf vardır¹⁴².

SONUÇ

Kuruluşundan itibaren *Osmanlı Devleti* kendi ülkelerinde gördükleri dinî, siyasî baskılar ve savaşlar nedeniyle kendisine sığınanlara ve göçmenlere kapılarını hep açık tutmuş hattâ bu durum bir gelenek hâline gelmiştir. *Osmanlı Devleti*, zamanın ve şartların değişmesiyle ülkesine geçici niyetlerle giren yabancılara eman ve ahidnâmeler yoluyla günümüzde yabancıya tanınan haklardan çok daha geniş; hattâ, imtiyaz boyutuna varan, ayrıcalıklar da tanımıştır. Fakat bunun sıkıntısını fazlasıyla yaşamıştır. Son günlerde *göçmen*, *mülteci*, *sığınmacı* gibi kavramların ülkemizde sıklıkla *vatandaşlık* terimiyle bir arada zikredildiğine şahit olunmaktadır. Bu makaleye de konuyla ilgili mevcut tartışmalar ilham kaynağı olmuş bu yönüyle çalışmamıza güncellik katmıştır. Tarihî veriler doğrultusunda *göçmen*, *mülteci*, *sığınmacı statülerinin* mutlaka vatandaşlığa dönüşmesi gerekliymiş gibi bir beklentinin yerleşmesinin doğru olmadığı sonucuna varılmıştır. Bunlar hukukta farklı alanların kavramlarıdır.

Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan/Yahudi milletler, duraklama devrinden itibaren Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine müdahale aracı olmuşlar; on dokuzuncu yüzyılda milliyetçilik akımlarının etkisiyle ulusal bilinç geliştirmişler bunun sonucunda devletin zayıf noktasını oluşturmuşlardır. Çalışmamızın sonucunda tarihte yaşanan olayların, vatandaşlık verilen yabancıların, ileride dış güçler tarafından devletin aleyhine kullanılması muhtemel birer araç olabileceğini gösterdiği ve bu konuda tedbir alınmasını zorunlu kıldığı kanaatine varılmıştır.

Çalışmamızın bir başka sonucu da vatandaşlığın, kişi ile devlet arasında “*hukukî ve gerçek*” manâda kurulan ve hukukî sonuçları bulunan bağ olmakla birlikte kişi ile devlet arasında sadece hukukî prosedürler gerçekleştirilerek elde edilen maddî bir bağ boyutuna indirgenemeyeceğidir. Başka bir deyişle vatandaşlık kişinin, vatandaşı olduğu devletin hazinesine yaptığı katkının yanı sıra bu hazineden karşılanan tüm imkânlardan yararlanmasını sağlayacak şekilde içte ve dışta hak ve yükümlülüklerden müteşekkil birtakım hukukî sonuçlarla donatılmış *maddî* olduğu kadar *manevî*; *hukukî* olduğu kadar da *gerçek* ve her talep edenle kurulamayacak kadar değerli bir bağdır. Şüphesiz *Osmanlı Devleti* zamanında bu netlikte bir vatandaş/tebaa tanımı yapılamazdı. Bunun sebeplerinden biri dine dayalı bir hukuk sistemi olması ve bu dine inanmayanlara devletin sürekli her konuda ayrı hükümler tesis etmek zorunda kalmasıdır. Bu durum zamanla Müslüman tebaanın aleyhine sonuçlar doğurmuştur. Bu yüzden Türklerin vatandaşlık müessesesinin kötüye kullanılmasıyla ilgili yaşadığı tecrübelerin zenginliğine bakılırsa, Osmanlı dönemi hukukçularının, çalışmamızda ayrı bir başlık altında incelenen “*gerçek vatandaşlık*” tanımını daha

¹⁴² Aybay, Yabancılar, s. 66, dn. 4; Konan, 1915, s. 231.

erken yapması gerektiği sonucuna varmak mümkündür. Yapılan bu çalışmadan çıkardığımız en önemli sonuçlardan biri bu çıkarımın bir tarih yanılığı (anakronizm) olmayacağıdır.

Osmanlı Devleti, fıkhîta *Haneî Mezhebi*'nin içtihatlarını esas alan bir sistem kurmuştur. Ancak çeşitli dönemleri esas alarak şer'î kayıtları inceleyen hukukçu ve tarihçilerin çalışmalarında fikhî hükümler ile uygulamaya yansıyan fiilî durumlar arasında fark olabildiği görülmektedir. Bu belirsizlik, vatandaşlık/tebâ tanımında ve yabancılarla ilişkileri düzenlemede de gözlenmektedir. Fıkıh kurallarına göre müste'menlerin (yabancı devlet tebaası) İslâm ülkesinde kalış süreleri en çok bir yıl ile sınırlı iken Osmanlı ülkesindeki yabancıların çok uzun yıllar kaldıkları, hattâ hiç çıkmadıkları bilinmektedir. Bu somut durum kendilerine ne tür bir fikhî ahkâmın uygulanacağı belli olmayan, başka bir deyişle, hukukî niteliği belirsiz bir "*yerleşik yabancılar*" sınıfının doğmasına neden olmuştur.

Klasik fıkıh esaslarına göre müste'menler, İslâm ülkesinde en çok bir yıl kalabilir; ülkeye giriş amacını gerçekleştirdikten sonra çıkış yapar ve kaldıkları süre zarfında gayrimenkul edinemezlerdi. Yabancı, eğer bir şekilde gayrimenkul edinirse bu davranış, yabancı'nın vatandaş (zimmî) statüsüne geçmek istediğine karene sayılmıştır. Karinelerin aksi her zaman ispatlanabileceğinden gayrimenkul edinenin "*vatandaş olmak istediği/olması gerekliliği*" mutlak bir kural olarak düşünülmemelidir. Kaldı ki yabancı'nın gayrimenkul edinmesi yasak olduğuna göre (eğer edinirse, bu hareketi, zimmî olmak istediğine yormadan önce) nasıl olup da gayrimenkul edinebildiğine bakmak ve eğer yasal olmayan bir yolla edindiye işlemi geçersiz saymak gerekir. Nitekim Osmanlı ülkesinde gayrimenkul edinen yabancıların aslında zimmî tebaa olmak istemedikleri; sırf gayrimenkul edinmek için *zimmî kadınla evlenmek, müstear ad kullanmak ve muvazaa* yollarına sarak alenen hukuku dolandıkları belirtilmektedir. Bunu yaparken amaçları, müste'menliğin ikili avantajını kullanarak hem kazançlarını katlamak hem de Osmanlı ülkesinde vatandaşların yararlandıkları imkânlardan yararlanmaktır. Bir devletin vatandaşlığına gerek normal yollardan gerekse göç ve sığınma gibi nedenlerle sonradan talip olanların gerçekten mi, yoksa çıkarlarına uygun düştüğü için mi bunu istediklerinin ne denli önem taşıdığı tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda açıklanan nedenlerle çalışmamızda, vatandaşlığın bir *maddî/hukukî-prosedürel*, bir de *manevî* boyutu olduğu konusu üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda "*gerçek vatandaşlık*" kavramı da değerlendirilmiştir. Nitekim klasik fıkıhın ana kavramları olan *zimmî*, *ahidnâme* ve *eman* müesseselerinin Osmanlı tâbiyeti bakımından belli bir süre ihtiyacı karşılama yeterli geldiği fakat zaman geçip de Batılı devletler kendi vatandaşlık kriterlerini içeren kanunlar yapmaya başladığında, klasik dönem fıkıhının esasları içinde kalmanın devletin hukukçularını zorladığı anlaşılmaktadır. Bir yerden sonra artık Osmanlı hukukçularının da *vatandaşlık-yabancılık-mülteci-göçmen* konularında yeni hükümler üretmeleri; sınırları belli kesin tanımlar yapmaları, bunları temel alan kanunnâmeler çıkarmaları zorunluluğu doğmuştur. Süresiz eman verilmesi; kapitülasyonlarla getirilen "*en çok gözetilen ulus kaydı*" ve *tam serbest ticaret*; yabancıya *gayrimenkullerde tasarruf yetkisi edinme hakkı*¹⁴³ veya muvazaalı edinimlerin iyi

¹⁴³ 7 Safer 1284 /1867 tarihli kanunla yabancılara Hicaz vilayeti dışındaki yerlerde, müteakabiliyete bağlı olarak emlakte tasarruf hakkı verilmiştir. 1284 tarihli bu kanun 1914 yılında çıkarılan kanunla ilgâ edilmiş, yabancılara tanınan bu hak dondurulmuştur. Lozan Barış Andlaşması'ndan sonra 7 Ocak 1924 tarih 106 sayılı Bakanlar Kurulu

denetlenememesi, vergi muafiyeti ve yabancıların ceza davalarında dahi devlet içinde kurulan yabancı mahkemelerde yargılanması; karma mahkeme hâkimlerinin, kendi devletlerinin tarafı hâline gelmesi gibi sonuçlar, “*farklı hukuk sistemlerinin etkileşimi*” boyutlarını aşmış, devlet ise, buna karşı acil ve gerekli tedbirleri zamanında alamamıştır.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet. “Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler; 1783–1922”, *Toplum ve Bilim*, S. 80, s. 144-170, İstanbul, 1999, (Dış Göçler)
- Akgündüz, Ahmet. *Pax Ottoman, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, (Pax).
- Aktar, Ayhan. *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Akyılmaz, Gül. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü”, *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi*, 20 Nisan 2020, (Tebliğ).
- Ali Şahbaz Efendi, *Hukuk-u Düvel*, C. I–II, İstanbul’da Bağdatlıyan Matbaası, Nâşiri: Mehmed Âdil, 22 Aralık 1898.
- Altuğ, Yılmaz. *Yabancıların Arazi İktisabı Meselesi*, 4. Bası, İstanbul 1976.
- Altuğ, Yılmaz. *Devletler Hukuku Bakımından Mülteciler*, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1967.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal. *Nutuk*, 33 612, Birinci Elli Bin, Ankara 1927, (Eski Nutuk).
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal. *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul Kasım 2021, (1927 Baskısı olduğu gibi korunmuş şekli ile), (Yeni Nutuk).
- Aydın, Faruk. “1878’de Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Göç Hareketleri ve Göçmenlerin İskânı”, *Askeri Tarih Bülteni*, C. XVIII, S. 34, Ankara, 1993.
- Aybay, Rona. *Vatandaşlık Hukuku*, 3. Bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul Eylül 2008, (Vatandaşlık).
- Aybay, Rona. *Yabancılar Hukuku*, 2. Bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ocak 2007, (Yabancılar).
- Aydın, Mehmet Akif. *Türk Hukuk Tarihi*, 16. Baskı, Beta, İstanbul, Eylül 2019.

Kararı ile yabancıların Türkiye’de gayrimenkule tasarruf haklarının yasaklanmasına ilişkin alınmış tedbirlerin kaldırıldığı ilân edilmiştir. Lozan’da taraf devletlerin vatandaşlarının taşınmaz edinimi hakkı, mütakabiliyete dayalı şekilde tanınmıştır (Şeref Ertaş-Gülseren Y. Öztürk, “Yabancıların Taşınmaz Edinmesindeki Gelişmeler ve Türkiye’deki Son Durum”, *MÜHF - HAD*, Prof. Dr. Bülent TAHİROĞLU’na Armağan, s. 443 (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/469310>)).

- Bağış, Ali İhsan. Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750–1839), 2. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 1998.
- Berki, O. Fazıl. Devletler Hususi Hukuku, 3. Bası, Ankara, 1959, (Devletler).
- Berki, Osman Fazıl. “Ecnebinin Hukuk Ve Vazifeleri Hakkındaki Muvakkat Kanunda Teminat”, AÜHFD, C. 3, S. 2, 1946, s.403-422, 01.05.1946,
[https://dergipark.org.tr > download > article-file](https://dergipark.org.tr/download/article-file), (15.11.2022), (Ecnebi).
- Bertossi, Christophe. EUDO Citizenship Observatory Country Report:France, European University Institute Robert Schuman Centre for Advanced Studies, January 2010, Revised April 2010, Italy,
(<https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/19613/France.pdf?sequence>), (11.12.2022).
- Boogert, Maurits H. Van den. Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi, 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlılar, (Çev. Ali Coşkun Tuncer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ocak 2014.
- Bozkurt, Gülnihal. “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, DEÜHFD, 1987, Cilt 3, Sayı 1-4, s. 115-155, <https://hukuk.deu.edu.tr/dosyalar/dergiler/ilk/ayiter/ayiter/bozkurt3.pdf>, (Zimmiler).
- Bozkurt, Gülnihal. “Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XIV, S. 40, Mart 1998, (www.atam.gov.tr), (Tek Hukuk).
- Bozkurt, Gülnihal. “Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar”, AÜHFD, C. 43, 1993, S. 1–4, s. 49–59, (Azınlıklar).
- Bozkurt, Gülnihal. “İslam Hukukunda Müste’menler”, AÜSBF Yayınları, Prof. Dr. Fadıl Hakkı Sur’a Armağan, Ankara, 1983, s. 361–379, (Müste’men).
- Bozkurt, Gülnihal. “A.B.D Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri”, Jale G. Akipek’e Armağan, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Konya 1991, (ABD).
- Bozkurt, Gülnihal. Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, (1839–1914), 2. Baskı, (TTK Basımevi), Ankara, 1996, (Alman-İngiliz).
- Bilsel, M. Cemil. Lozan, Ahmet İhsan Matbaası Ltd., İstanbul, 1933, (Lozan).
- Bilsel, M. Cemil. Devletler Hukuku, Giriş, İkinci Bası, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul, 1940, (Devletler Hukuku).

Candeğer, Ümmügülsüm. Lozan Ahali Mübadelesi Çerçevesinde Yunanistan ve Adalardan Muğla'ya Gelen Türk Göçmenlerin İskanı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2003.

Cantemir, Mehmet İhsan. "Müste'menlerden Mültecilere Ahidnâmeliler (Beratlılar, Patenteliler, Mahmiler)", *Belgi Dergisi*, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/I, C. 2, S. 19, 2020/1, s. 2100- 2115.

Cin, Halil/Akyılmaz. Gül. *Türk Hukuk Tarihi*, 12. Baskı, Sayram Yayınları, Konya, 2021.

Çelikel, Aysel/Gelgel (Öztekin), Günseli. *Yabancılar Hukuku*, Yenilenmiş 16. Bası, Beta Yayıncılık, İstanbul 2010.

Çolak, Mustafa. "Alman Siyonistleri ve Sadrazam Talat Paşa: Yahudilere Yurt Bulma Meselesi", XVIII. Türk Tarih Kongresi, 1-5 Ekim 2018, Ankara, V. Cilt, (Göç ve İskan, İktisat Tarihi, Vakıflar Tarihi, TTK Yayınları, Haz.Semiha Nurdan – Muhammed Özler, s. 173-191.

Davison, Roderic. *Reform In The Otoman Empire, 1856–1876*, Princeton University Press, Princeton, USA, New Jersey, 1963.

Dedeoğlu, Saniye. "Türkiye'de Göçmenlerin Sosyal Dışlanması", <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423870127.pdf>, s. 32-33

Demiryürek, Mehmet. "İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu", *Belleten*, C. LXXX, S. 288, Ağustos 2016, s. 439-483.

Doğan, Vahit. *Türk Vatandaşlık Hukuku*, 5901 Sayılı Kanuna Göre Güncellenmiş, Yenilenmiş 11. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, Eylül 2012.

Dündar, Fuat. *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913–1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Düstur, Tertib-i Evvel, s. 16–18.

Düstur, XV/1, İstanbul 1934, s. 1156-1157, (R.G. 21 Haziran 1934, S. 2733).

Düstur, Tertib-i Sâni, C. 7, numara: 149, s. 458; Takvim-i Vakâyi ile neşir ve ilânı: 27 Rabîü'l-âhir 1333, 1 Mart 1331, numara:2111, (<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/handle/11543/71>).

R.G. 11. 04.2013, S. 28615.

Engelhardt, Ed. *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Eraslan, Cezmi. "Atatürk'ün Adana'daki Konuşmaları Üzerine", <https://atamdergi.gov.tr/tammetin-pdf/141/tur>, (19.11.2022).

<https://www.etimolojiturkce.com/arama/canib>

- Ergüven, Nasih Sarp/Özturanlı, Beyza. "Uluslararası Mülteci Hukuku ve Türkiye", AÜHFD, C. 62, S. 4, s. 1007-1062, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/622933>, (7.05.2023).
- Erol, Mine. Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi (1919–1920), İleri Basımevi, Giresun, 1972.
- Eryılmaz, Bilal. Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul, Ocak 1990.
- Fayda, Mustafa. “Ahidnâme”, DİA, C. 1, İstanbul, 1988, s. 535-536, (Ahidname).
- Fişek, Hicri. Anayasa ve Vatandaşlık, Ankara, 1961.
- Genç, Y. İhsan. Osmanlılarda Beratlar (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988.
- Güç, Ahmet. “Putperestlik”, DİA, C. 34, s. 365-368, İstanbul, 2007.
- Güllüpnar, Fuat. “Göç Olgusunun Ekonomi-Politigi Ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme”, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, S. 4, Nisan 2012-Eylül 2012, s. 53-85.
- Göğeri, Erdoğan. Türk Tâbiyet Hukuku, 4. Bası, AÜHF Yayınları, Ankara, 1979.
- Heyd, Uriel. Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler- (Tercüme ve Derleme: Ferhat Koca), Ankara, 2002, (Makaleler).
- Heyd, Uriel. “The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century”, Oriens, Vol. 6, No. 2, 1953, pp. 299–314), <http://www.jstor.org/stable/1579169>, (Jewish).
- İltica ve Göç Alanındaki Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Eylem Planı, s.37, 20.03.2013’te <http://gib.icisleri.gov.tr/> (12.12.2022).
- İnalcık, Halil. “The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans”, Essays in Ottoman History, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s. 195-223, (Essays).
- İnalcık, Halil. Seçme Eserleri I-II, Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klâsik Dönem (1302–1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Mayıs 2009, (Devlet-i Âliyye).
- İnalcık, Halil. “İmtiyâzât”, DİA, C. 22, s. 245-252, İstanbul, 2000, (İmtiyazat).
- İpek, Nedim. “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’da Cereyan Eden Göçler”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 1, 1999, s. 167 - 254, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188332>, (2.11.2022).
- İpşirli, Mehmet. “Eman”, DİA, C. 11, İstanbul, 1995, s. 77-79.
- Karakoç, İrem. Hukuk Tarihinde Vatandaşlık-Yabancılık Statüsü, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012.
- Karakoç, Sarkis. Tâbiyet Kanunu ve Tâbiyet Kalemi Harç Tarifesi, (Transliterasyon: Betül Kayar-A. Vefa Karataş), Cihan Matbaası, İstanbul, 1341/1343.

Kaya, Remzi. “Ehl- Kitap”, DİA, C. 10, s. 516-519, İstanbul, 1994.

Kayapınar, Ayşe. “Anadolu’dan Balkanlara Yapılan İskânın Özellikleri: Bulgaristan Örneği”, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi - Sayı: 35 Kongreye Sunulan Bildiriler V. Cilt Göç Ve İskân İktisat Tarihi Vakıflar Tarihi Ankara, 2022 XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 1-5 Eylül 2018, (Hazırlayanlar: Semiha Nurdan/Muhammed Özler), s. 9-22, (12.09.2022).

Kenanoğlu, Macit. Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek, 2. Baskı, Klâsik Yayınları, İstanbul, Aralık, 2007, (Mit).

Kenanoğlu, Macit. “İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 3, S. 5, 2005, s. 553-574, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/652368> (Zimmîler).

Konan, Belkıs. Osmanlı Devleti’nde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukukî Durumu (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006. <http://acikarsiv.ankara.edu.tr>, (Tez).

Konan, Belkıs. “Osmanlı Devleti’nde Protege (Koruma) Sistemi”; AÜHFD, C.58, S. 1, 2009, s. 170- 188, (Protege).

Konan, Belkıs. “1915 Tarihli ‘Memâlik-i Osmaniye’de Bulunan Ecanibin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat’a Göre Yabancıların Osmanlı Devletinde Hukukî Durumunun Değerlendirilmesi”, I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri Kitabı, s. 225-245, (1915).

Konan, Belkıs. “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, AÜHFD, C. 64 S.1, 2015, s. 171-193, (Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları).

Konan, Belkıs. “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü”, AÜHFD, C. 57, S. 1, 2008, s. 167-182, (Din ve Vicdan).

Konan, Belkıs. “İnsan Hakları Ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XV, S. 4, 2011, s. 253-288, (İnsan Hakları).

Kütükoğlu, Mübahat. “Berat”, DİA, C. 5, İstanbul 1992, s. 472-473.

Mc Carthy, Justin. Ölüm ve Sürgün, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.

Mumcu, Ahmet. Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, Ankara, 1976.

<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/ecnebi>

Nomer, Ergin. Vatandaşlık Hukuku Dersleri, İstanbul, 1980.

Odman, Tevfik. Tarihsel Gelişim Sürecinde Güncelleştirilmiş Mülteci Hukuku, (Dünyada ve Türkiye’de İlticanın Gelişim Süreci), Yetkin Yayınları, Ankara, 2020.

Ortaylı, İlber. “Mülteci Sorunu”, Milliyet, 13.9.2015.

Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler-Takım: II, Cilt:1-2, Çeviren Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 348.

<http://www.lozanmubadilleri.org.tr/mubadele-sozlesmesi/>, (11.11.2022).

Osmanağaoğlu, Cihan. Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi, Legal Yayınları, İstanbul, 2004.

Ökçün, Gündüz. Yabancıların Türkiye’de Çalışma Hürriyeti, Ankara, 1962.

Önkal, Ahmet. “Civar”, DİA, C. 8, s. 34-35, İstanbul, 1993.

Örsten Esirgen, Seda. “İslam-Osmanlı Ceza Hukukunda Zimmiler”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/272846>, Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, C. 21, S. 2, 2015, s. 145-172, (11.11.2022).

Özcoşar, İbrahim/ Akman, Ekrem. “Osmanlı Kudüs’ünde Ecnebi Kilise Arazilerinin Vergiden Muafiyeti Meselesi”, Journal of IslamicJerusalem Studies, 18(2), s. 15-34,2018.

Özel, Ahmet. “Harbî”, DİA, C. 16, s. 112-114, İstanbul, 1997, (Harbi).

Özel, Ahmet. “Müste’men”, DİA, C. 32, s. 140–143, İstanbul, 2006, (Müste’men).

Özkorkut, Nevin Ünal. “Kapitülasyonların Osmanlı Devleti’nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar”, AÜHFD, C. 53, S. 2, 2003, ss. 83-94. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/278/2512.pdf>, (10. 11. 2022).

R. G. 26 Eylül 2006, S. 26301.

<https://www.sciencemuseum.org.uk/objects-and-stories/medicine/victorian-mental-asylum>

Refugee Timeline, (<http://refugeehistory.org/timeline-refugee>).

Shaw, Stanford J. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. 1, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 2000, (Modern Türkiye-1).

Shaw, Stanford J./ Shaw Ezel Kural. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. 2, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 1994.

Shaw, Stanford J. Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler, (The Jews of The Ottoman Empire and Turkish Republic, New York University Press, 1991) (Çev. Meriç Sobutay), Kapı Yayınları, İstanbul, Eylül 2008, (Türkiye Cumhuriyeti’nde).

Shaw, Stanford J. From Empire to Republic, The Turkish War of National Liberation 1918-1923 Documentary Study, V. 1 The Rise and Fall of the Ottoman Empire, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, (From Empire).

Söylemezoğlu, Galip Kemali. Hatıraları, Canlı Tarihler, C. V, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1946.

-
- Surûrî, Nazif/ Örikağasızâde, Hasan Sırrı/ Yusuf Ziya vd. Osmanlı Hukukçuları Gözünden Tabiiyet Hukuku, Ed. Ahmet Kılınç, (Transliterasyon: A. Vefa Karataş/S. Betül Doğangüzel/Betül Argunhan vd) Adalet Bakanlığı Yayınları, Ankara, Mart 2021.
- Şakacı, Bilge Kağan. “Türkiye’nin Göç ve İskân Politikaları: 1934 Tarihli 2510 sayılı İskân Kanunu İncelemesi, Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi, C. 1, S. 3, 2020, s. 36-57.
- Tayfur, Sabğatullah. “Âl-İ İmrân Suresinin 55. Ayeti Bağlamında Hıristiyanlar İle Diğer Ümmetler Arasındaki Üstünlük Meselesi”, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, 2018, s. 82-91.
- Tayla, Mustafa. Batı Anadolu’da Yunan Mezalimi Bursa Vilayetinde Yaşanan Acıların Dokümanter İncelemesi, Ankara, 2001.
- Thayer, Lucius Ellsworth. “The Capitulation of The Ottoman Empire and The Question of Their Abrogation as it Affects the United States”, AJIL, C.XVII, 1923, s. 207–233.
- Turnagil, Ahmet Reşid. İslamiyet ve Milletler Hukuku, İstanbul 1972.
- Uluocak, Nihal. Türk Vatandaşlık Hukuku, İstanbul, 1988.
- Unat, İlhan. Nottebohm Kararı ve Tâbiyetin Gerçekliği İlkesi, SBF Yayını, Ankara, 1966, (Nottebohm).
- Unat, İlhan. Türk Vatandaşlık Hukuku, (Metinler-Mahkeme Kararları), AÜSBF Yayınları, Ankara, 1966, (Vatandaşlık).
- UNCHR, “Mülteci ve Göçmen?”, Sözcük seçimleri Önemlidir”, https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2018/02/UNHCR_Refugee_or_Migrant_TR.pdf, (11.11.2022).
- UNHCR in Turkey, Facts&Figures (2011), Issue 3, s.13, [http://www.unhcr.org.tr/uploads/root/f&f_issue_03-eng\(1\).pdf](http://www.unhcr.org.tr/uploads/root/f&f_issue_03-eng(1).pdf), (11.11.2022).
- Yurtseven, Yılmaz. “İslam hukuku ve Klasik Dönem Osmanlı Uygulamasında Zimmilerin Hukuki Statüsü”, Selçuk ÜHFD, C. 8, S. 1-2 (Milenyum Armağanı), 2000, s. 439 - 462, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/262149>, (3.12.2022).